

Абу-л-Қосим Маҳмуд
аз-ЗАМАХШАРИЙ

Ҳозик иборалар

ШАРҚ
УЛУҒЛАРИ

Ҳбу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар
ибн Аҳмад

аз-ЗАМАХШАРИЙ

Ҳозик иборалар

ШАРҲЛАР МУАЛЛИФИ
ВА ТАРЖИМОН

Убайдулла УВАТОВ

НАШРГА ТАЙЕРЛОВЧИ

Асад ДИЛМУРОД

Тошкент
«Намалак»
1992

Жаҳон фани ва маданияти тараққиётига мислсиз ҳисса қўшган беназир инсон, улуғ аллома Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад аз-Замахшарийни биласизми?

У Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Абу Ҳомид Газзолий, имом Исмоил ал-Бухорий, имом ат-Термизий каби буюк зоҳир билан бемалол беллаша оладиган маърифатпарвар донишманддир. Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилиб ўсган олим авлодларга бениҳоя бой илмий-адабий мерос қолдирган. Маърифат дунёсида диний илмлар, дугатшунослик, грамматика (наҳв), аруз, адабиётга ва математика оид эллика яқин асарини, хусусан, Қуръонни қарим тафсирига бағишланган «Ал-Қашшоф» китоби маълум ва машҳурдир.

Қўлингиздаги китоб аввало аз-Замахшарий ижоди ва илму урфон йўлида босиб ўтган машаққатлари ҳақида ҳикоя қилади. Китобни ўқиркансиз, алломанинг ташвишли дунёсини, афсонага айланиб кетган ҳаёти ҳақидаги қизиқарли маълумотлар билан танишасиз. Оммабоп руҳда ёзилган шарҳлар орқали олим меросини билан ошно бўласиз, бу мероснинг ижтимоий-бадний моҳиятини тереин ҳис этасиз.

Китобга аз-Замахшарий ижодидагина эмас, бутун ислом маданиятида муҳим ўрин тутувчи «Нозик иборалар» рисоласи тўлалигича киритилди. Ушбу рисола асосан ҳикматлар ва тафсирий лавҳалардан иборат бўлиб, Қуръон гоёларини улуғлайди, сизни имонли, эътиқодли, пок ниятли бўлишга, маънавий дурдоналарини кадрлашга даъват этади.

А 20 Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий.

Нозик иборалар. (Шарҳлар муаллифи ва тарж. У. Уватов. Нашрга тайёрловчи Асад Дилмурод) — Т., «Камалак», 1992. — 80 б.

Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Тонкие фразы.

ББК 72.3

А 4702620106 — 130
356 (04) — 92

ISBN 5 — 633 — 00845 — 6

© Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий, 1992 (бадна, таржима, безак).

Убайдулла УВАТОВ

Ҳоми ӯлуз,
сўзи кўтлуз

ВАТАНДОШИМИЗ АБАДИЯТИ

Хоразм воҳасида азалдан жаҳон фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган кўплаб алломалар етишиб чиққан. Айниқса ўрта асрларда бу диёрда илм-фаннинг турли соҳалари бўйича самарали ижод қилган Мухаммад Мусо ал-Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон ал-Беруний, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Ибн Мискавайх, Абу Наср ал-Ироқ, Абу Саҳл Масиҳий, Абу-л-Хайр ибн ал-Ҳаммор кабиларнинг донги бутун Магрибу Машриққа тарқалган. Хоразм заминида таваллуд тонган буюк алломалардан бири Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарийдир.

Унинг тулиқ исми Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Мухаммад (баъзи манбаларда Аҳмад) бўлиб, у ҳижрий 467 сана ражаб ойининг йигирма еттинчисида — чоршанба кунин (милодий ҳисобда 1075 йилнинг 19 мартида) Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшарда таваллуд тонган ва шу боисдан ҳам аз-Замахшарий тахаллусини олган. Аз-Замахшарий Маккада яшаган пайтда исқандариялик бир шогирди, «Ал-Ақд ас-самийи фи тарих ал-балад ал-амийи» номли тарихий асарнинг муаллифи Шаҳобуддин Аҳмад ибн Али ал-Ҳусний ал-Моликийга йўллаган мактубида ўзи ҳақида «Мен Маҳмуд ибн Умар ибн Мухаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмий кейин аз-Замахшарийман — Хоразмнинг бир қишлоғига (Замахшарга) мансубман, Замахшар тугилган юртимдир», деб ёзган.

Аз-Замахшарий ҳақидаги маълумотлар асосан ўрта аср араб манбаларида, қисман маълумотлар эса олимнинг ўз асарларида келтирилган. Аз-Замахшарийнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритишда Ибн Халликон («Вайфойот ал-аъён»), Ибн ал-Анбарий («Нузхат ул-алиббо

фи табақат ил-удабо»), Ёқут ал-Ҳамавий («Муъжам ал-удабо»), «Ибн ал-Жавзий («Ал-Мунтазам»), Жалолуддин ас-Суютий («Бугйот ал-вуот»), Ибн ал-Қифтий («Инбаҳ ар-Рувот») ва бошқа араб муаллифларининг асарлари асосий манбалар ролини ўтайди. Мана шу муаллифлар келтирган далилий маълумотларни умумлаштирган ҳолда аз-Замахшарийнинг оиласи, ёшлик йиллари ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин. Аз-Замахшарийнинг отаси унчалик бадавлат эмасди, лекин ўз даврининг саводли, анча тақводор, диёнатли кишиси бўлган, аксар вақтини Қуръони карим тиловати ва тоат-ибодат билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқ-атвори яхши, ширинсухан ва гоятда мурувватли киши бўлиб, бу фазилати билан эл орасида катта обрў-эътибор топган. Аз-Замахшарийнинг онаси ҳам гоятда тақводор ва диндор аёллардан ҳисобланган. Асарларидан бирида ўз волидаси ҳақида аз-Замахшарий келтирган ушбу маълумотлар унинг онаси бениҳоя оқила бўлганлигидан далолат беради: «Ёшлигимда бир воқеа бўлган эди. Кунлардан бир кун бир чумчуқни тутиб олиб, оёқларини ип билан маҳкам боғладим, бироқ чумчуқ қўлимдан чиқиб кетиб, девор орасига (инга) кириб бекинди. Мен уни индан тортиб чиқариб олдим. Оёғига боғланган ип сиққани натижасида қушнинг оёғи узилиб (кесириб) тушди. Бундан онам қаттиқ хафа бўлиб: «Сен қушни оёғини кесганинг каби худо ҳам сенинг оёгингни кессин», деб мени қарғади». Маълумки, аз-Замахшарийнинг бир оёғи йўқ бўлиб, у бутун умр ёғоч оёқда юрган. Бунинг сабаблари ҳақида ёзганларида тарихчилар ҳар хил ривоятлар келтиришади. Бир сабаб қилиб онасининг қарғишини кўрсатадилар (бу ҳақда сўнгроқ батафсил ёзамиз). Мана шу маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, олимнинг ёшлик йиллари диний, тақводорлик муҳотида шаклланиб, камол топган. Аз-Замахшарий назмий асарларидан бирида ўз ота-онаси-ю, оила аъзоларидан бирортаси на шароб-у, на бошқа хил ичимликни мутлақо истеъмол қилмаганлигини алоҳида таъкидлаши бу фикримизни янада ойдинлаштиради. Афтидан, аз-Замахшарийнинг отаси серфарзанд бўлган. Чунончи, у ўз қасидаларидан бирида фарзандлари кўп ва оиласи катта бўлгани учун ҳам отаси рўзғор тебратиш ва тирикчилик йўлида тинмай меҳнат қилиб, саъй-ҳаракат кўрсатгани ҳақида ёзади.

Аз-Замахшарийнинг отаси ҳақида келтирилган маъ-

лумотларда у бир қанча муддат ҳибсда бўлганлиги ҳам қайд қилинади. Чунки аз-Замахшарий ҳоким Муаййид ал-Мулкка (у 1101 йилда вафот этган) мурожаат қилиб, илму фазилатини ва катта оила боқувчиси бўлганлигини инобатга олиб отасини тутқунликдан озод этишини илтимос қилади. Аз-Замахшарий отасининг ҳибсга олиниши сабаблари аниқ эмас, лекин диний қарашлари бўйича у билан ҳукмдорлар орасидаги ихтилоф туфайли бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин. Чунки, аз-Замахшарий оиласи муътазиллий оқими-га мансуб бўлиб, унинг тартиботларига барча оила аъзолари қаттиқ риоя қилардилар. Хуллас, ёш Маҳмуднинг дунёқараши мана шу диндор, тақводор отанинг таъсирида шаклланди.

Аз-Замахшарий дастлабки билимни она юрти Замахшарда ўз даврининг ўқимишли кишиларидан саналган отасидан олди. Аз-Замахшарийнинг шахсий ҳаётига доир маълумотлардан яна шу нарса маълумки, аввалроқ ёзганимиздек унинг бир оёғи бўлмай, ёғоч оёқда юрган. Шу хусусда тарихчилардан кўпи: «Унинг бир оёғи бўлмай, ёғоч оёқда юрарди ва узун яктагини тушириб кийгани учун кўрган одам уни чўлоқ деб ўйларди», деб ёзганлар. Манбаларда чўлоқлигининг сабаблари ҳақида ҳам турли-туман ривоятлар келтирилади. Тарихчилардан баъзилари, қаҳратон қишда совуқ олганлигидан, деб ёзса, айримлари, болалигида отдан йиқилиб бўлган, дейди, яна бошқаси ёшлигида бир ножўя иш қилиб қўйганлиги учун онасининг қарғишига учраган, деб ёзади. Аниқроғи, оғир бир иллат туфайли у ёшлигида бир оёқ бўлиб қолган ва шундан сўнг отаси оғир меҳнатга ярамаслигини инобатга олиб, уни бир кийим тикувчи устага шогирдликка бермоқчи бўлади. Аммо ёшлигидан илмга ҳавасманд Маҳмуд отасидан ўзини Хоразмга — мадрасага ўқишга юборишини сўрайди. Ўғлидаги илмга зўр иштиёқ ва ҳавасни сезган ота унинг илтимосини бажо келтиради. Ана шу пайтдан бошлаб ёш аз-Замахшарий илм-фаннинг турли соҳалари билан қизиқиб, тенгқурлари орасида қобилияти ва истеъдодини намоён қила бошлайди. Мадрасада ўқитиладиган илмларни, айниқса араб тили ва адабиётини, диний илмлар мажмуасини тўлиқ эгаллайди. Шу билан бир қаторда ўша даврда илм аҳллари орасида муҳим ҳисобланган ҳаттотлик санъати сиру асрорини ҳам мукаммал ўзлаштириб, ундан фойдаланади ва тирикчилигини бир қадар тузатади. Сўнг араб

тарихчиси Ибн Халликоннинг (1211—1288) ёзишича, талабалик ёшига (12 ёшларга) етгач, ўз билимини ошириш ва ҳар томонлама заковат эгаси бўлиш мақсадида у Бухоро шаҳрига йўл олади. Чунки Бухоро ўша пайтда машҳур олим-филолог Абу Мансур ас-Саолибийнинг (961—1038) ибораси билан айтганда, «Сомонийлар давридан бошлаб шон-шухрат макони, салтанат кайбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ва ўз даврининг фозил кишилари йигилган жой эди».

Афтидан, аз-Замахшарий Бухорода таҳсил кўриб юрган йилларида отаси вафот этган. Чунки у ўз девонига кирган шеърларидан бирида падари бузрукворининг меҳри ва дийдорига тўймай қолганлигини, «бир том остида касалига малҳам бўла олмаганлиги»ни ғоятда таассуф ва чуқур аламу ҳасрат билан ёзади. У Бухорода ўқишини тугатгач, бир неча йил хоразмшоҳлар хизматида бўлади, котиблик қилади, ҳукмдорлар билан яқин бўлишга интилади. Бироқ қобилияти, илми ва фазилатларига муносиб эътибор кўрмагач, ўзга юртларга сафар қилади. Ўз матлабу мақсади ушалишига умид боғлайди.

Бу ўринда яна шунини таъкидлаш керакки, аз-Замахшарийнинг ёшлик йиллари Салжуқийлар ҳукмдори султон Маликшоҳ ва унинг машҳур вазири Низом ул-Мулк даврига тўғри келиб, бу ҳукмдорлар илм-фан ва маданият равнақи йўлида улкан ишларни амалга оширгандилар. Айниқса, илм-фан ва маърифат ҳомийси сифатида бутун Шарқда донг таратган бош вазир Низом ул-Мулк олимларга, шоиру адибларга катта эътибор берарди. У Шарқнинг турли-туман шаҳарларида сунний мазҳаби бўйича шариатни ўргатадиган мадрасалар ташкил қилган. улар Низомия мадрасаси номи билан машҳур эди. Шу вақтда Хоразмшоҳлар давлати Буюк Салжук салтанатига тобе ҳисобланар эди. Хоразмда етарли обрў-эътибор топмаган аз-Замахшарий салжуқийлар вазири Низом ул-Мулк хизматида киради ва Низом ул-Мулкка мадҳия тарзида бир қасида ёзади. Ушбу қасидада ўз юртида хору зорлик кўрганлигини, аслида эса ўзи юқори лавозимларга сазовор эканини ва бу орзусига эришиш учун илм-фан қадрини биладиган Низом ул-Мулкдан умидвор бўлиб келганлигини таъриф этади. Бироқ бу сафар ҳам омади юришмайди, у орзу қилган мартабасига эришолмайди. Балки Низом ул-Мулк сунний мазҳабига мансублиги, аз-Замахшарий

эса муътазилий оқимининг ашаддий ҳомийси бўлганлиги ўртада ихтилоф тугдиргандир. Бу ҳол шу даражага етдики, агар аз-Замахшарий бирор дўстиникига бориб эшигини тақиллатса, эшикни очган хизматкорга: «Хўжайиннингга бориб, Абул-Қосим ал-Муътазилий келди, деб айт», дерди.

Шундан кейин ҳам олимнинг ҳаёти янги ўлкаларга сафар қилиш билан кечади, у Хуросонга қараб йўл олади. У ердаги давлат арбобларидан баъзилари билан яқиндан танишади. Улардан бири Тож уд-Давланинг ноиби Мужийр ад-Давла Абу-л-Фатҳ Али ибн ал-Хусайн ал-Ардистоний эди. У ўз даврининг машҳур котибларидан эди. Унга атаб мадҳиялар битади, грамматика (наҳв)га оид «Шарҳ абйат Сибавайҳ» ва «ал-Анмузаж» номли асарларини ҳам унга бағишлаб шу пайтда яратади. Шунингдек, Ибн ал-Қифтийнинг ёзишича, ал-Ардистонийга атаб яна бир қасида ҳам битади. Хуросонда бўлганида вазир Низом ул-Мулkning ўғли Убайдуллоҳга бағишлаб ҳам мадҳиялар ёзади. Убайдуллоҳ Султон Абу-л-Фатҳ Маликшоҳ даврида девон ал-иншо (канцелярия)нинг бошлиғи (райси) бўлиб, наср ва назмда етук адиблардан ҳисобланар, ўз биродарларидан батамом устун эди. Бирор юқорироқ лавозим олиш умидида аз-Замахшарий Убайдуллоҳга мадҳиялар бағишлайди.

Шунга қарамасдан аз-Замахшарий Хуросонда ўз мақсадига эришолмайди, бу ерда ҳам унинг аҳволи Хоразмдагидан яхши бўлмайди. У яна сафарга отланиб, Салжуқийлар давлатининг пойтахти Исфаҳонга келади. Салжуқийлар султони Муҳаммад ибн Абу-л-Фатҳ Маликшоҳ адолатлилиги, гўзал хулқ-атвори ва жасурлиги билан машҳур эди. Аз-Замахшарий султоннинг ушбу фазилатлари ва хайрли ишларига бағишлаб мадҳиялар ёзади. Шундан кейин ҳам аз-Замахшарий ижодида подшоҳу ҳукмдорларга мадҳиялар асосий ўринни эгаллайди, десак муболага бўлмайди. Чунончи бир қатор салжуқий ҳокимларга бағишлаб мадҳиялар битгани илмий тадқиқотларда ҳам алоҳида қайд қилинган. Салжуқийларнинг подшоҳи Муизаддин Санжар (у 511—522 ҳижрий йилларда ҳокимлик қилган) аз-Замахшарий мадҳ қилган еттинчи ҳоким ҳисобланади. Кейин хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Ануштагин (490—521 ҳижрий йилларда ҳукм юритган) билан яқиндан танишиб, унга бағишлаб мадҳиялар ёзади. «Муқаддимат ул-адаб» номли йирик асарида султоннинг ўғли Хоразмшоҳ Отсизнинг

(у 521—551 хижрий йилларда ҳукм юритган) илм аҳллариға ва адибларға нисбатан ғамхўрлигини алоҳида таъкидлайди. Аз-Замахшарийнинг бу асарига зўр қизиқиш билан қараган Отғиз ўз шахсий кутубхонаси учун ундан бир неча нусха қўчиртирган эди.

1118 (512 хижрий) йилда аз-Замахшарий оғир бир иллатга чалинади ва қанча азоб-уқубатларни бопидан кечириб тузалгач, энди мансаб дея ҳукмдорлар бўсағасини босмасликка оғт ичади ва мол-дунё таъмасидан мутлақо воз кечади, қолган умрини фақат илм-фанга бағишлашга, шоғирдлар етиштиришга бахшида этиб, асарлар яратишга астойдил қарор қилади. Бироқ яна тез орада сафарга чиқиб, Бағдодда тўхтади ва кўп илмлар бўйича Бағдод олимларидан сабоқ олиб, қизгин мунозараларда қатнашади. Бир муддат Бағдодда тургандан кейин яна сафарини давом эттириб Маккага боради. Макка аҳли, унинг амири Абу-л-Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваҳҳос аш-Шариф ал-Ҳасаний аз-Замахшарийни яхши кутиб олади. Амир Ибн Ваҳҳос фозил, илмли киши бўлиб, у бир қанча назмий ва насрий асарлар муаллифи ҳам эди. У аз-Замахшарийни Маккага келиши билан қизгин табриклади, уни ғоятда улуглаб, қадр-қимматини муносиб баҳолади. Аз-Замахшарий ҳам у билан танишганидан беҳад қувониб, иккала олим бир-биридан ўзаро истифода олди, бир-бирларига бағишлаб қасидалар битдилар. Аз-Замахшарий Ҳижозда бўлган пайтида Ҳамадон (Яман)ни ҳам зиёрат қилганлиги адабиётларда қайд этилган. Қасидаларидан бирида олимнинг ўзи ҳам бу ҳақда ҳикоя қилади. У Арабистон ярим оролининг барча минтақаларини зиёрат қилади ва ат-Таифдан тўрт кунлик йўлда жойлашган бир водийнинг тупроғию аҳли ўзига ёқиб қолганлиги ҳақида тўлқинланиб ёзади.

Маккада икки йилча яшаганидан кейин яна ўз тупроғини қўмсаб, ватанига қайтади. Бу ўринда яна шуни қайд этиш керакки, аз-Замахшарий Хоразмга қайтиб келганида бу ерда вужудга келган сиёсий вазият унга қулиб боққанди. Чунончи Муҳаммад ибн Ануштагин асос солган хоразмшоҳлар салтанати вужудга келган эди, олдин эса у Барқуярик даврида Хоразмга воли ҳисобланар эди. Султон Санжар Хуросонни батамом эгаллагач, Муҳаммад ибн Ануштагинни Хоразм ва унинг аъмолларига ҳоким — Хоразмшоҳ лавозимига тайинлаган эди. У эса илм-фан ва адабиёт аҳлини ўзига яқин тутиб, уларга алоҳида эътибор билан қаради.

Шулар қатори аз-Замахшарий ҳам унинг мурувватига сазовор бўладик, бу ҳолни у Муҳаммад ибн Ануштагинга бағишланган назмий асарларида баён қилади. Хоразмшоҳ Муҳаммад вафот этгач (521 ҳижрий йил), унинг ўрнига келган Отсиз ҳам аз-Замахшарийга ва умуман илм-фан, адаб аҳлига катта ҳурмат-эътибор билан қарайди. Буни аз-Замахшарий ўзининг «Муқаддимат ул-адаб» асарида алоҳида таъкидлайди. Шунга қарамай у Маккадан қайтганига каттиқ пушаймон бўлиб, ҳатто алам-ҳасратидан йиғлашгача этади. Маҳзун ҳолатини олим бир қанча қасидаларида ифода этади. «Ўз умринингнинг анча қисмини Маккада ўтказдинг, яна Маккага кетаман дейишинингнинг боиси нима?» — деб сўраганларида, у: «Қалб хотиржамлиги, дил поклиги ва ибодат лаззатини фақат Маккадагина ҳис қилиш мумкин», деб жавоб қилади. Шундан кейин иккинчи марта Макка томон йўл олиб, Дамашқда тўхтайдди. Дамашқ ҳокими Бўри Тагтакинг бағишлаб шеърлар ёзади. Чунки у Ботиния оқими тарафдорларига қарши курашган, улардан олти мингини ўлдирган. Дамашқ мусулмонларини салибчилардан ҳимоялаш учун уларга қарши Дамашқ араб ва туркманларига бошчилик қилиб, салибчиларни 523 ҳижрий (1128 милодий) йилда мағлуб қилган эди. Шу йилнинг ўзида у Дамашқдан чиқиб, Маккага етиб боради ва уч йил мобайнида Маккада яшайди. Ибн Вахҳос бу сафар ҳам аз-Замахшарийни илиқ қарши олиб, унга гоятда зўр иззат-икром кўрсатади, унинг ақидасини (муътазилияни) маъқул топиб, олимни ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. Шу пайтда Ибн Вахҳоснинг самимий ёрдамидан илҳомланган аз-Замахшарий ўзининг Қуръони карим тафсирига бағишланган машҳур асари «Ал-Кашшоф»ни (бу асар ҳақида кейинроқ батафсил маълумот берамиз) ёзиб тугатади. Уч йил Маккада яшаганидан кейин аз-Замахшарий яна ўз ватани Хоразмни кўмсайди ва Маккадан чиқиб, 533 ҳижрий йилда Бағдодга келади. Бағдодда ҳам кўп олимлар суҳбатда бўлади, улар билан илмнинг турли соҳалари бўйича баҳс ва мунозараларда қатнашади. Сўнгра Хоразмга қайтиб келиб, бир неча йил яшагандан кейин 538 ҳижрий йилнинг арафа кечаси (1143 милодий йил) Жўржонияда (ҳозирги Урганч) вафот этади. Шундан деярли икки юз йил кейин, яъни 1333 йили Хоразмни эъёрат қилган машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута (1304 — 1377) ўзининг «Ар-Рихла» («Саёҳатнома») асарида

Хоразм (Урганч)нинг ташқарисида аз-Замахшарийнинг қуббали мақбарасини кўрганлиги ҳақида ёзади.

АЗ-ЗАМАХШАРИЙНИНГ УСТОЗЛАРИ

Аз-Замахшарий ўз даврининг йирик тилшуноси, луғатшуноси, шоири ва олими сифатида машҳурдир. У диний илмлар мажмуаси — ҳадис, тафсир, фикҳ ва қироат илми бўйича ҳам катта шухрат қозонган. Мазкур илмларни мукамал эгаллашида, ўз даврининг етук олими даражасига етишида, шубҳасиз, устозларининг хизмати бениҳоя катта бўлган. Чунончи, у ўз юрти Хоразмда ҳам, хорижий элларда бўлганида ҳам ўз даврининг машҳур олимларидан таълим олган, ҳамма жойда олиму фузалолар даврасида муттасил равишда ўз илмини оширишга ҳаракат қилган. У ёшлигидан араб тили ва араб адабиётига катта меҳр қўяди, умуман араблар ҳаётининг турли томонларини алоҳида завқ билан ўрганади.

Аз-Замахшарийнинг дастлабки устозлари Хоразмда бўлишган. Унинг камолот босқичига кўтарилишига тил, луғат ва адабиёт соҳасида донг таратган олим Абу Мудар Маҳмуд ибн Жарийр ад-Даббий ал-Исфажоний алоҳида роль ўйнади. 1113 (508 ҳижрий) йилда Марвда вафот этган бу олим Хоразмда ҳам бир неча йил яшаган.

Машҳур араб олими ва сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий ал-Исфажоний ҳақида шундай деб ёзади: «Луғат ва наҳв (грамматика) илмида ўз даврининг ягона билимдони ва ўз асрининг беназири бўлиб, унинг хилма-хил фазилатлари тўғрисида ривоятлар (масаллар) келтирардилар. Бир қанча муддат у Хоразмда истиқомат қилган бўлиб, одамлар унинг илму урфонию макорими ахлоқидан фойда кўргандилар. Кўпгина илм толиблари, шулар жумласидан, аз-Замахшарий унинг мукамал илмидан баҳраманд бўлиб, луғат ва наҳв соҳасида таълим олганлар. Хоразмга муътазиллий оқимини олиб келиб тарқатган ҳам шу ал-Исфажонийдир. Ал-Исфажоний ғоятда улуғворлиги туфайли халқ унга эргашиб, унинг таълимотини қабул қилган».

Шундай катта олимнинг чуқур билими-ю, илм олиш борасида аз-Замахшарий кўрсатган жидду жаҳд унинг келажакда наҳв ва луғат соҳаларида етук олим бўлиб етишишига мустаҳкам замин бўлди. Аз-Замахшарий

устози ад-Даббийдан нафақат чуқур билим олди, балки унинг илмий йўналишлари, асарлар яратишдаги тартиб-ботларини тадқиқ қилди, ниҳоят, муътазиллий оқимининг энг ашаддий ҳомийларидан бири бўлиб етишишда ҳам устози йўлидан юрди. Хоразм ўлкасида муътазиллий оқимининг тарқалиши ва унинг мустаҳкам қарор топишида ад-Даббий асосий роль ўйнади десак ҳеч янглишмаган бўламиз. Хоразмда бу оқим таъсири шу даражага етдики, ҳатто Хоразм сўзи билан муътазиллий сўзи муродиф (синоним — хоразмий-муътазиллий) қофияси тариқасида жаранглаб, кенг қўламда қўлланила бошланди. Хулласи калом, аз-Замахшарий дунёқарашининг шаклланишида, у илм-фаннинг турли соҳаларидан (айниқса грамматика ва лугатдан) чуқур билим олишида ва ниҳоят диний эътиқодида ҳам ад-Даббий сезиларли таъсир кўрсатди. Араб миллатига мансуб бу олимнинг таъсирида аз-Замахшарий қалбида ёшлигидан арабларга ва араб тилига самимий муҳаббат туйғулари қарор топдики, бу ҳолни олимнинг ўзи ҳам баъзи қасидаларида миннатдорлик ҳисси билан ифода-лайди. Ад-Даббий вафоти муносабати билан аз-Замахшарий қаттиқ қайғуради ва устозига бағишлаб мотамсиро қасида битади.

Умуман аз-Замахшарийнинг илмий, ижодий фаолиятида бир миллатни бошқа миллатдан устун қўйиш бўлмаса ҳам, бироқ у араб тилига, араб халқининг илм-фандаги ютуқларига юқори баҳо беради, дастлаб шу диёрда бунёд бўлган ислом дини маърифат ва маданият ривожига ижобий таъсир кўрсатганини алоҳида қайд қилади. У грамматикага бағишланган «Ал-Муфасссал» асарини одамларнинг истагини ҳисобга олиб, «араб калималарини билиш учун» яратгани, «Муқаддимат ул-адаб» асарини эса ғайри араблар араб тилини ўрганмоғи учун ёзганини таъкидлайди.

Аз-Замахшарийнинг устозларидан яна бири Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Талха ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Йабарий ал-Андалусий бўлиб, у ҳам грамматика ва фикҳ соҳасида йирик олим ҳисобланарди. Аз-Замахшарий Маккада бўлганида баъзи грамматик китобларни, жумладан, «Шарҳ китоб Сибавайх», «Шарҳ рисолат ибн Абу Зайд» кабиларни унинг ёрдамида ўрганган эди. Ал-Йабарий 518 ҳижрий (1124 милодий) йилда вафот этган.

Аз-Замахшарий Бағдодда бўлганида ҳам кўнгина олимлар билан мулоқотда бўлиб, улардан турли илм-

лардан сабоқ олган эди. Жумладан, ҳадис илмини Абу ал-Хаттоб ибн ал-Батар, Абу Саад аш-Шаффоний, шайх ул-ислом Абу Мансур Наср ал-Хорисий, фикҳ илмини шайх ал-Хаййатий, ад-Дамғоний, Шариф ибн аш-Шажарийдан ўрганган эди. Ибн ал-Қифтий шундай ҳикоя қилади: «Аз-Замахшарий Бағдодга, бизнийг ҳузури-мизга 533 ҳижрий йилда келган эди. Мен уни икки марта устозимиз Абу Мансур ибн ал-Жаволиқийнинг ёнида (уйида) лугат соҳасидаги баъзи китобларни ўрганаётган пайтида кўрганман».

Бу ҳол аз-Замахшарийнинг бутун умри давомида, ҳатто кексайган чоғида ҳам турли илмларни ўқиб ўрганганлигини кўрсатади. Чунки 533 (1139) йилда Бағдодда юз берган бу воқеа олим олтмиш олти ёшга кирганда, яъни унинг ўлиmidан атиги беш йил олдин бўлган.

Аз-Замахшарийнинг устозларидан яна бири Абу Али ал-Ҳасан ибн ал-Музаффар ан-Найсабурийдир. Ёқут ал-Ҳамавий у ҳақда шундай ёзган: «Ал-Ҳасан ибн ал-Музаффар ан-Найсабурий Абу Али олижаноб адиб ва шоир, бир қанча асарларнинг муаллифи бўлиб, у ҳақда Абу Аҳмад Маҳмуд ибн Арслон ўзининг «Хоразм тарихи» («Тарих Хваразм») асарида: «Абу Али ал-Ҳасан ибн ал-Музаффар ал-Адийб, ад-Дарийр ан-Найсабурий сўнгра ал-Хоразмий 442 йил, рамазон ойининг 14-кунида вафот қилган. У Абу Мудар (аз-Замахшарийнинг Хоразмдаги биринчи устози)дан олдиш Абу-л-Ҳосим аз-Замахшарийга устозлик қилган, унинг назмий ва насрий асарлари ҳам бордир», деб кўрсатган. Бу, албатта, ҳатодир. Чунки аз-Замахшарий, аввал зикр қилганимиздек, ал-Ҳасан ибн ал-Музаффар вафотидан (442 ҳижрий йил) 25 йил кейин (467 ҳижрий йил) туғилган.

Мана шу маълумотлардан маълум бўлиб турибдики, аз-Замахшарий ҳаётининг талай йиллари хорижий элларда, саёҳатларда ўтган. Шу боисдан ҳам атоқли совет шарқшуноси академик Н. Ю. Крачковскийнинг: «Ёгоч оёқда бўлишга қарамасдан аз-Замахшарий гоята ҳаракатчанлиги билан ажралиб турарди», дегани бежиз эмаслигини эслатиб ўтиш ўринлидир. Чунончи у, аввал ёзганимиздек, Шарқнинг кўп шаҳар ва мамлакатларида, жумладан Бухоро, Марв, Нишопур, Исфаҳон, Дамашқ, Бағдод, Ҳижоз, икки марта Маккада бўлди. Макка аҳли, айниқса, унинг амири Ибн Ваҳҳос билан аз-Замахшарий ўртасида дўстона муносабатлар қарор

топди. Амирнинг ҳомийлиги ва самимий ёрдами туфайли олим Маккада ўз илмий фаолиятини самарали давом эттирди, араб тили грамматикаси ва луғатини ҳамда маҳаллий қабилаларнинг тили, лаҳжалари, мақолларини чуқур ўрганди, уларнинг ўзига хос урф-одатлари билан бир қаторда бу минтақа жугрофиясига оид хилма-хил маълумотларни тўплади. Ушбу маълумотлардан унумли фойдаланган ҳолда ўзининг қатор асарларини шу Маккадалигида ёзди. Ўз ҳаётида ўчмас из қолдирган Маккаю мукаррамада аз-Замахшарий беш йилча яшади. Шу боисдан ҳам у ўз исмига Жоруллоҳ («Оллоҳнинг қўшниси») деган шарафли лақаб қўшиб айтилишига муяссар бўлди.

Маккадан бошқа ўзи бўлган қатор шаҳарларда аз-Замахшарий ўз даврининг йирик олимлари, шоир ва адиблари билан мулоқотда бўлар, улар билан дўстона, илмий мунозаралар юритар, қизгин баҳсларда иштирок қиларди. Бу баҳслар ва мунозаралар чоғида аз-Замахшарий инсоф ва адолат юзасидан фикр юритарди. Бу хусусда хоразмшохлар саройида бош котиб бўлган шоир ва адиб Рашидуддин ал-Ватвот қизиқарли маълумотлар ёзиб қолдирган.

АЗ-ЗАМАХШАРИЙНИНГ ШОГИРДЛАРИ

Илм-фаннинг кўпгина соҳалари — тилшунослик, луғатшунослик, адабиёт, аруз, жугрофия, тафсир, ҳадис ва фикҳ бўйича йирик олим даражасига кўтарилган ва ўзига хос эътиборли илмий мактаб яратган аз-Замахшарийнинг Хоразмда ҳам, Шарқнинг бошқа бир қанча шаҳарларида ҳам шогирдлари бўлиб, асосий вақтини уларга бағишларди. Оилавий ҳаёт, рўзғор ташвишлари ҳамда фарзандлар тарбияси кўп вақтимни олади, илмий ва адабий фаолиятим унумли бўлишига халақит беради, деб у қариндош-уруглари билан қистовига қарамай ҳаётида бирор марта ҳам уйланмаган. Элга фойдали асарлар яратиш ва муносиб шогирдлар тайёрлашни фарзанд ўстириш билан баробар қўйган. Замондошлари аз-Замахшарий қайси шаҳарга бормасин, дарҳол мухлислари, илм толиблари унинг атрофига тўпланиб, ундаги катта билим чашмасидан баҳраманд бўлишга ошқоришларини маълум қиладилар. Тарихчи Ибн ал-Қифтийнинг ёзишича, аз-Замахшарий Хуросон-

да бўлганида ҳам, Ироқда яшаганида ҳам, хуллас, қаерга бормасин — ўша жойда шогирдлари ҳозир бўлишар, ундан сабоқ олишарди. Шу боисдан ҳам турли шаҳарларда унинг шогирдлари бор эди. Уларнинг сони жуда кўп бўлиб, машҳурлари ҳақидагина қисқача тўхталиб ўтамиз.

Улардан бири Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Али ибн Аҳмад ибн Ҳарун ал-Умроний ал-Хаваризмий бўлиб, у «Хужжат ул-афодил» ва «Фахр ул-машойих» лақаблари билан аталар, аз-Замахшарийнинг энг яқин дўстларидан бўлиб қолганди. У устози паноҳида адабиёт, ҳадис илмларидан таҳсил кўрганди. У замонасининг етук олим даражасига кўтарилиб, ўзи ҳам илм толибларига дарс бериб, ҳам тафсир, грамматика, жуғрофия соҳалари бўйича асарлар яратганди. У 566 ҳижрий санада вафот этган.

Аз-Замахшарийнинг қобилиятли шогирдларидан яна бири Муҳаммад ибн Абу-л-Ҳосим ибн Бойчук ал-Баққолий ал-Хоразмий ал-Одамий ан-Нахвий бўлиб, у «Зайн ал-машойих» лақаби билан машҳур эди. Ёқут ал-Ҳамавий унинг ҳақида: «Ал-адабда у имом, лисон ул-арабда ҳужжат (ишончли олим), луғат ва ал-иъробни аз-Замахшарийдан ўрганиб, кейинчалик унинг ўрнига ўтирган эди. Ҳадис илмини устози аз-Замахшарий ва бошқалардан ўрганди. У эътиқоди кучли, олижаноб, соф виждонли киши эди. Унинг бир қанча асарлари бўлиб, улардан «Мифтоҳ ат-Танзийл» («Қуръон калити»), «Тақвийм ал-лисон фи-н-наҳв», «Ал-иътоб фи-л-иъраб», «Ал-Бидоя фи-л-маоний ва-л-баён», «Китоб манозил ил-араб» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин», деб ёзади.

Абу Юсуф Ёқуб ибн Али ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ал-Балҳий ал-Жандалий аз-Замахшарий билан доимо бирга бўлар, ундан сира ажралмасди. У айниқса ал-адаб илми бўйича ўз устозидан кўн сабоқ олиб, бу соҳада етук олим бўлиб етишди. Ал-Муваффақ ибн Аҳмад ибн Абу Саъийд Исҳоқ Абу-л-Муайяд ҳам аз-Замахшарийнинг муносиб шогирдларидан бўлиб, «Ах-табу Хваразм» («Хоразмнинг энг чечан хатиби, сўз устаси») лақаби билан машҳур эди. У кўп илмлар соҳасида етук олим, фақиҳ ва шоир бўлиш билан бир қаторда ўта фозил киши, араб тилининг билимдони сифатида ғоятда машҳур эди. У ҳижрий 484 йилда туғилиб, 568 йилда вафот этган.

Аз-Замахшарийнинг бошқа шогирдларидан табарис-

тонлик Абу-л-Маҳосин Исмоил ибн Абдуллоҳ ат-Таъвийлий, абивардлик Абу-л-Маҳосин Абдурраҳим ибн Абдулло ал-Баззор, замахшарлик Абу Амру Омир ибн ал-Ҳасан ас-Симсор, самарқандлик Абу Саид Аҳмад ибн Маҳмуд аш-Шотий, хоразмлик машҳур фақиҳ Абу Тохир Сомон ибн Абдулмалик ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Аз-Замахшарийга шогирд тушганлардан бири Али ибн Исо ибн Ҳамза ибн Вахҳос Абу ат-Таййиб эдики, бу фозил, олижаноб инсон Макка аҳлидан бўлиб, назм ва насрда бир қанча асарлар ёзганди. Аз-Замахшарий Маккадалигида унга сабоқ берган эди. Ўз навбатида, тарихчи Ибн ал-Қифтий қайд қилганидек, аз-Замахшарий ҳам Ибн Вахҳоснинг илмидан истифода этган. У 550 ҳижрий санада вафот этган. Юқорида зикр қилинган илм толиблари аз-Замахшарий билан шахсан мулоқотда бўлиб, ундан таълим олишган. Аммо аз-Замахшарийни шахсан кўрмаган-у, фақат унинг асарларини ўқиб ўзларини олимнинг шогирди ҳисоблаган, асарларини ривоят қилиш учун ижозат сўраган олимлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Мисол тариқасида улардан бир қанчасини эслатиб ўтамиз. Зайнаб Бинт аш-Шаърий етук олима сифатида кўпчиликка, шу жумладан таниқли адиб ва тарихчи Ибн Халликонга ҳам устозлик қилган. Шу билан бир қаторда Зайнаб Бинт аш-Шаърий аз-Замахшарийни устоз сифатида тан олган. Аз-Замахшарийни ўзига устоз билганлардан яна бири исқандариялик олим ал-Ҳофиз Абу ат-Тохир Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Салафийдир. Шихобуддин Аҳмад ибн Али ал-Ҳасаний ал-Моликий, Абу Тохир Баракат ибн Иброҳим ал-Хушувий ҳам аз-Замахшарийни ўзларига устоз деб тан олганлар. Ҳақиқатан ҳам аз-Замахшарийнинг асарларидан кенг кўламда фойдаланиб, унинг ғояларини ўзларига дастурул-амал қилганлар жуда ҳам кўп эди. Чунончи, аз-Замахшарий, Ибн ал-Қифтий ибораси билан айтганда, «ўз даврининг алломаси, гайри араблар ўртасида араб тилида ижод қилганларнинг энг пешвоси, бу тилда ёзилган барча асарлардан хабардор забардаст аллома даражасига етган эди».

Бу ўринда филология фаълари доктори, профессор Н. Иброҳимовнинг хоразмлик буюк олим ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовордир: «Хоразмдан етишиб чиққан улуг аллома Маҳмуд аз-Замахшарий араб тилининг грамматикаси ҳақида кўп қимматли асарлар ярат-

ган. Араблар айтадиларки: «Агар шу кўса, чўлоқ бўлмаганида араблар ўз тилларини билмас эдилар!» Араб тилининг грамматикаси, лексикаси, умуман араб тилшунослигига оид бир қанча асарларни шу ногирон донишманд яратган. Бу китоблар шу кунгача мусулмон Шарқида долзарблигини, қимматини йўқотмаган. Афсуски, ўзимизнинг олимларимиз, бу ишга қўл уришганига анча бўлганига қарамай, баъзи мақолалар, китобчалар билангина чекланиб қолмоқдалар. Аз-Замахшарий мероси бўйича бир қанча номзодлик, докторлик диссертациялари ёқлаш мумкин.

АЗ-ЗАМАХШАРИЙ ВА РАШИДУДДИН АЛ-ВАТВОТ

Ўрта асрларда Хоразмда илм-фан ва маданият ғоят тараққий қилган эди. Маданий ҳаётнинг бундай ривожига маҳаллий (ерли) олиму адиблар, шоирлар билан бир қаторда турли сабабларга кўра узоқ эллардан, хорижий юртлардан Хоразмга келиб яшаб ижод қилган адиб ва шоирларнинг ҳам ҳиссаси катта бўлган. Айниқса, XI—XIII асрларда — Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида Хоразмда илм-фан аҳллари, шоиру адиблар кўплаб тўпланган эдилар. Шулар жумласидан андалузиялик олим ва сайёҳ Абу Ҳамид ал-Ғарнотий (1080—1169), Ибн Анийн номи билан танилган шомлик машҳур шоир Шарофуддин Муҳаммад ибн Наср (1144—1232), 1153 йилда Хоразмга келган ал-Қози Ёқуб ибн ал-Жандий — у ҳақда араб тарихчиси Ибн ал-Асир: «У (ал-Жандий) фозил киши бўлиб, яхши шеърлари бор эди», деб ёзган, машҳур олим ва котиблардан саналган, Хуросоннинг Наса шахридан Хоразмга келган Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али ибн Аҳмад ан-Насавий, бу ўлкага келиб, то вафотигача шу ерда яшаб ижод қилган адиблардан яна бири ал-Қассоб номи билан машҳур «Сарийъ ал-Қаас» лақабли нишопурлик адиб Муҳаммад ибн ал-Хусайнни кўрсатиш мумкин. Лекин ўша даврда Хоразмга келиб, шу ерда яшаб ижод қилганлар ичида асли балхлик шоир ва адиб, машҳур котиб Рашидуддин ал-Ватвот алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абду-жалил ал-Умарий бўлиб, у Рашидуддин ал-Ватвот номи

билан машхурдир (ватвот—арабча кўршапалак бўлиб, у бўйи паст, тепакал ва башараси хунук бўлганидан шундай ном билан аталган бўлса керак).

Рашидуддин ал-Ватвот 487 ҳижрий (1094 милодий) йилда Балхда туғилиб, ёшлик йиллари шу шаҳарда ўтган. Балх ўша пайтда Хуросоннинг ҳар томонлама гуллаб-яшнаган йирик шаҳарларидан бири ҳисобланиб, унда кўпдан-кўп мадрасалар, масжидлар ва кутубхоналар мавжуд бўлган. Ал-Ватвот ўша пайтда Балхнинг энг эътиборли мадрасаларидан бири саналган Низомия мадрасасида таниқли олим имом Абу Саъд ал-Харавийдан таҳсил олган. У мадрасани муваффақиятли тамомлаб, амалий фаолият билан шуғулланади ва тез орада ўз даврининг кўзга кўринган шоири ва адиби сифатида танилади. Сўнгра у Хоразмга келиб, ўзининг таъкидлашича, умрининг охиригача бу ерда яшайди. Ал-Ватвотнинг Хоразмга келган йилини ҳозирча аниқ айтиш мумкин бўлмаса-да, у бу ерда ўттиз йил чамаси бўлганини ҳисобга олсак, у Хоразмга XII асрнинг ўрталарида, етук шоир ва котиб сифатида эл орасида кенг танилганидан кейин келган бўлса керак деб тахмин қилиш мумкин. Чунки у хоразмшоҳлар саройида катта ҳурмат ва эътибор билан қарши олиниб, аввал Хоразмшоҳ Отсиз, кейин унинг ўғли Алоуддин Текиш саройида махсус котиб (котиб ал-хосс) вазифасини ўтаб, ҳукмдорларга яқин кишилардан бири бўлиб қолади. Ҳокимлар ўртасидаги расмий мурасолатлар (ёзишмалар)нинг нозик ва нафис жиҳатларини тўла эгаллаганлиги, мактублар жанрини пухта ўзлаштирганлиги, араб ва форс тилларини мукаммал билганлиги, шубҳасиз, ал-Ватвотнинг хоразмшоҳлар саройида энг эътиборли кишилардан бири бўлишида катта роль ўйнади. Унинг фаолиятидаги қисқа муддатни ҳисобга олмаганда ал-Ватвот то умрининг охиригача (у 1182 ёки баъзи манбаларда кўрсатилишича 1191 йилда Хоразмда вафот этган) хоразмшоҳлар саройида хизматда бўлди.

Рашидуддин ал-Ватвот ўз даврининг машхур шоири, адиби ва котиби бўлиб, ҳам араб, ҳам форс тилида баракали ижод қилган. У ўз ижодий фаолияти мобайнида йигирмадан ортиқ насрий ва назмий асарлар яратган бўлиб, уларнинг аксар қисми бизгача етиб келган. Биз унинг «Ар-Расоил» («Мактублар») асари хусусида бир қадар муфассал тўхталамиз. Араб тилида ёзилган бу мактублар 1156—1173 йиллар орасида битилган

бўлиб, Хоразмшоҳ Отсизнинг (у 1127—1156 йилларда ҳокимлик қилган) набираси султоншоҳ Маҳмудга (у 1172—1193 йилларда ҳокимлик қилган) бағишланади. Ал-Ватвотнинг бу мактублари «Мажмуат ар-расоил» («Мактублар тўплами») номи билан аталган бўлса-да, ҳозирги илмий адабиётларда қисқача «Ар-Расоил» («Мактублар») деб юритилади. Мазкур мактублар дастлаб Муҳаммад Афанди Фаҳмий томонидан 1898 йилда Қоҳирада нашр қилинган. Шунингдек, ал-Ватвот мактубларининг бир қисми кейинчалик СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институти Ленинград бўлимининг қўлёзмалар фондида сақланаётган с 816 рақамли қўлёзмага ҳам киритилган.

«Ар-Расоил» икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми халифалар, султонлар, ҳоқонлар, вазир амирлар, ҳокимлар, қози ва муфтийлар номига жўнатилган турли-туман мактублардан, иккинчи қисми эса олимлар, юқори мансабли амалдорлар, машҳур шахслар, шоиру адиблар ва муаллифнинг ўз дўсту биродарларига йўллаган битикларидан иборатдир.

«Ар-Расоил»да ўша давр сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётига доир кўпдан-кўп маълумотлар келтирилган. Рашидуддин ал-Ватвотнинг мактубларини ўрганиш жараёнида унинг ўз она шаҳри Балхдан Хоразмга келиш сабаблари бир қадар ойдинлашади. Чунончи у Балх аъёнларидан кимгадир йўллаган мактубларидан бирида Балх аҳли ўзига нисбатан инсоф юзасидан иш тутмаганлиги, улар бу билан унинг фазилатларини тан олишмагани, ўз элининг дури, яхшиларининг пешвоси бўлган шундай кишини унутганликлари қайд қилинади. Шунга кўра ал-Ватвотнинг Хоразмга келиш сабабларидан бири — унинг ўз юртида муносиб эътибор ва иззат-икром кўрмаганлигида эканлигини сезиш қийин эмас.

Ал-Ватвот ўз даврининг кўпгина адиб ва шоирлари билан шахсан таниш бўлиб, уларнинг аксарияти билан хат ёзишиб турган. Ал-Ватвотнинг ўз замондоши хоразмлик машҳур олим, адиб ва шоир Маҳмуд аз-Замахшарий билан муносабатлари диққатга сазовордир. Манбаларда келтирилишича, ал-Ватвот аз-Замахшарийга шогирд тушиш истагини билдириб, асарларидан кенг кўламда фойдаланиш учун ундан рухсат олишга муяссар бўлган. Ал-Ватвот «Ар-Расоил»да келтирилган бир мактубда ўша пайтда Маккада яшаётган аз-Замахшарийга: «Ҳар қанча хоҳишим бўлса-да, имконим йўқли-

ги-ю, насиб этмаганлиги туфайли Маккани зиёрат қилишдек улуг неъматдан маҳрумман», деб изтироб билан ёзади.

Рашидуддин ал-Ватвот билан аз-Замахшарий ўрта-сида кўндан-кўп ижодий баҳслар, дўстона суҳбатлар ва мулоқотлар бўлиб ўтган. Ушбу учрашувларга асосланиб ал-Ватвот аз-Замахшарийнинг олим сифатидаги баъзи хусусиятлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтиради. «Устоз (аз-Замахшарий) билан ўрта-мизда—унинг ижодий фаолияти даврида ҳам, роҳатда бўлган вақтларида ҳам—адабиётнинг турли жиҳатлари ва араблар илмларининг ҳар хил масалаларига оид кўйдаи-кўп илмий суҳбатлар бўлган эди. Шу суҳбатлар чоғида устоз менинг сўзларимга диққат билан қулоқ тутар ва мен кўтарган масалаларга ғоятда эътибор билан қараб, кўпинча уларни маъқулларди. Чунончи мунозара чоғида ҳақиқатга амал қилишлик унинг саодатли ишларидан эди. Кейин у ўзи маъқул топган масалаларни яна бирин-кетин санаб чиқарди... Устознинг гўзал фазилатларидан ушбу арзимас бир мисолни ёшларни (ундан) воқиф қилиш ниятида келтирдим,—деб ёзади Рашидуддин ал-Ватвот.—Чиндан ҳам бу инсон—гарчанд барча билимларни (тўла) эгаллаган ва жамъий воқеаларнинг соҳиби бўла туриб—ҳақиқатнинг аччиқлиги-ю, ҳалолу покликнинг (қайноқ) ҳароратига қарамасдан ўта сабр-тоқатли киши эди. Ҳатто ўзига зарар бўлса-да, у доимо адолат юзасидан иш тутар эди».

Яна бир ўринда Рашидуддин ал-Ватвот аз-Замахшарийга мактуб йўллаб ёзади: «Жаноб олийлари Жоруллоҳ аз-Замахшарий илм толибларига фойда келтиришда феъл-атворлари кенг ва бу борада у жаноб ғоятда сазийдир. Шунга кўра ўз ўтирган муқаддас (Маккада яшаётган) жойларидан туриб ёхуд хати-шарифлари орқали—чунончи бу бутун умрим бўйича мен учун бир катта шараф, узоқ ойлари йиллар давомида (мен учун) бир фахр бўлиб қоларди—ёинки ўз хизматкорлари жамоасидан ва жаноблари неъматлари бўстонида баҳраманд бўладиганлардан тўғри сўзлигига ишонадиган ва ушбу рисолани етказишига таянадиган бирор киши орқали рухсат беришингизни ўтиниб сўрайман. Бу борада ҳазратлари маъқул кўрган фикр энг олий ва ғоятда тўғридир». Натижада аз-Замахшарий ўз асарларидан фойдаланиш учун ал-Ватвотга ижозат берган.

Ҳатто аз-Замахшарий вафотидан кейин ҳам Рашид-

дуддин ал-Ватвотнинг ўз устозига нисбатан ҳурмати баланд бўлиб, уни бениҳоя улуғлаган ва устози асарларини ҳар хил ноўрин тузатиш ва ўзгартиришлардан ҳимоя қилган. Бу хусусда ал-Ватвот ўша давр машҳур олимларидан бирига йўллаган мактуб гоятда ибратлидир: «Яқинда қўлимга устоз (аз-Замахшарий)нинг «Асос ал-балого» асарининг бир нусхаси тушиб қолди. Қарасам, асарга шундай ўзгартиришлар киритилганки, буларни эътиборсиз шу зайлда қолдиришни виждоним мақбул кўрмаётир... Башарти оллоҳ умрларини узоқ қилгур ҳазратлари (яъни сиз) маъқул кўрсалар, мен ушбу нусхани оллоҳ руҳини мунаввар қилгур Жоруллоҳ аз-Замахшарийнинг шахсан ўзлари кўриб чиққан нусха билан муқобил қилиб, ўзгартирилган ғалат ибораларни тузагаман. Жанобларига мен томонимдан бениҳоя кўн шукурлар ва битмас-туганмас ҳамду санолар бўлсин».

Рашидуддин ал-Ватвот ўз даврининг кўпгина адиб ва шоирлари билан яқин муносабатда бўлганлигини олдин эслатган эдик. Шу маънода унинг адиб ал-Ҳасан ал-Қаттон билан ёзишмалари эътиборга моликдир. Ал-Ватвотни яхши билган, дунёнинг кўп мамлакатлари қатори Хоразмни ҳам зиёрат қилган машҳур араб олими ва сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий (1179-1229) ўзининг машҳур «Муъжам ал-удабо: («Адиблар қомуси») асарида: «Мен Марвда бўлганимда шайх Фахриддин Абу Музаффар Абдурахим тож ул-Ислоҳ Абду Саад ас-Самъоний менга ал-Ҳасан ал-Қаттон Рашидуддин ал-Ватвотга йўллаган мактубидан бир қисмини кўрсатган эди. Бу хатда у ал-Ватвотни ўз китобларини ўғирлашда айблаб, уни роса койиганини кўрганман», деб ёзади. Дарҳақиқат, ал-Қаттон билан ал-Ватвот ўртасидаги ёзишмаларда ал-Қаттон уни китобларини ўғирлашда айблайди. Лекин ал-Ватвот ўз жавобида бунини тухмат ва бўхтон деб рад қилиб қуйидаги жавобни ёзади: «Мен бўлсам—оллоҳ таоло билганидек—ғорат қилиш тугул уни эшигини ҳам очмаганман, на унинг (ал-Қаттонни) бирорта китобини ўғирламаганман. Лекин лутфан қилган илтимосига кўра китобларини (бошқа) қароргоҳига кўчириб ўтказиш учун бир кун униқига борган эдим. Хонадонига кирганимда беҳад даражада кўн китобларни кўрдим ва унга, бунчалик кўп китобларни бир жойдан иккинчи жойга ўтказиш қийин иш, дедим-да, китобларни ўз жойида қолдириб, қандоқ кирган бўлсам шундайин халтаю-ҳақибам (сумкам) бўш ҳолда

уйидан чиқиб кетдим». Бу тарздаги хатлар адиблар бир-бирларининг насрий ва назмий ижодларидан иборалар олишлари ва бир-бирларини кўчирмачиликда айблашлари азалдан бўлган иллат эканлигини ҳам кўрса-тади.

Рашидуддин ал-Ватвот Хоразмда яшаган давр, аввал айтиб ўтганимиздек, хоразмшоҳлар салтанат юритган даврга тўғри келади. Унинг мактубларидан бири орқали Хоразмда ўша пайтда тинчлик ва осойишталик барқарор бўлганини биламиз. Шу боисдан ҳам хорижий эл-юртлардан турли-туман табақага мансуб кўплаб одамлар келиб Хоразмда яшаганлар. «Хоразм шу даражага бориб етдики,—деб ёзади Рашидуддин ал-Ватвот,— у қўрққан ва хавф-хатарга тушганлар учун бе-хатар макон, элма-эл кезиб юрадиганлар учун маскан, мусофиру ғарибларга манзилгоҳ, дарвишлар учун па-ноҳжой (бошпаноҳ) бўлиб қолди. Одамлар Хоразмга ҳар тарафдан ўз кулфату мусибатларидан изтиробга тушиб, ҳасрату надоматларидан қалблари куйиб-ёниб нажот излаб келардилар-у, барча иллатлари шифо топ-ган, дарду аламлари бартараф бўлган, жамийки юмуш-ташвишларидан қутулган ҳолда Хоразмдан қайтарди-лар. Аллоҳ таолога—кенг кўламли бундай улуглиг-у, бу даражадаги олий ҳимматни муяссар кўрганлиги учун беҳад ҳамду санолар бўлсин».

Ал-Ватвот мактубларидан ўша даврда Хоразмдаги сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаёт ҳақида ҳам муайян тасаввурга эга бўламиз. Ҳумладан, мактублар ёрдами-да ал-Ватвот кофирлар (аҳл ал-куфр) деб атаган турк кўчманчи қабилалари вақти-вақти билан Хоразмга ҳужумлар уюштириб турганлигини биламиз. Хоразм-нинг оғир иқлими — ёзда жазирама иссиғи, қишда қаҳратон совуғи ҳақидаги хабарлар билан бир қаторда, ўша пайтда Хоразмда яшаган кўпгина олимлар, шоир ва адиблар, илмий-маърифий тўғаракларнинг фаолияти ҳақида ҳам катта тасаввурга эга бўламиз.

Рашидуддин ал-Ватвот мактублари тили ва услуби-нинг нафислиги, ибораларининг теранлиги билан ҳам ажралиб туради. Унинг аз-Замахшарийнинг шогирди қози Ҳамолуддин Ёқуб ибн Ширин, аббосийлар хали-фи ал-Муктафий, шоир ал-Ҳоқоний, салжуқийлар сул-тони Санжарнинг сарой шоири Собир ибн Исмоил ат-Термизийга йўллаган мактубларида юксак бадий маҳорат эгаси эканлигини, насрий сажъ услубидан гоётада усталик билан фойдаланганини, котиблик

санъатининг сиру асрорларини бекаму кўст эгаллаганини кўрамиз.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш керакки, аз-Замахшарийнинг замондоши, Хоразм заминида узоқ муддат яшаб ижод қилган балхлик шоир, адиб ва котиб Рашидуддин ал-Ватвот қолдирган илмий ва адабий меросни ҳар томонлама чуқур ўрганиш ҳам, шубҳасиз, Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданиятини тўла ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

АЗ-ЗАМАХШАРИЙНИНГ ИЛМИЙ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ

Буюк мутафаккир аз-Замахшарий бизга бой ва улкан илмий мерос қолдирган. У тилшунослик, лугатшунослик, адабиёт, аруз, жугрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илм ал-қироатга оид элликдан ортиқ асарлар яратган бўлиб, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган.

Аз-Замахшарий ижодининг кенг кўламлилиги ва унинг илм-фан оламида тутган ўрнини билиш мақсадида унинг замондошлари ва кейинги асрларда яшаган тадқиқотчилар айтган фикр-мулоҳазалардан айримларини келтирамиз. Машҳур тарихчи Ибн ал-Қифтий у ҳақда бундай деган: «Худо раҳмат қилгур аз-Замахшарий илм ул-адаб, наҳв ва лугат бобида ўзгаларга мисол бўладиган аллома эди. У ўз ҳаёти давомида кўплаб буюк олимлар ва фозиллар билан учрашган бўлиб, тафсир, ҳадис, наҳв ва бошқа соҳалар бўйича бир қанча асарлари бордир. У ўз асрида араб тилида ижод қилган ажамлилар (ғайри араблар) орасида энг буюгидир». Машҳур олим Ибн Халликон ёзади: «Аз-Замахшарий тафсир, ҳадис, наҳв, лугат ва илм ул-баён бўйича буюк имомдир. Ҳеч бир муболағасиз мазкур илмларда у ўз даврининг яғонаси, кўпдан-кўп ажойиб асарларнинг муаллифи эди». Аз-Замахшарийдан бир неча аср кейин яшаган таниқли Миср тарихчиси Ибн Тағриберди аллома тўғрисида: «Шайх, буюк аллома, ўз даврининг яғонаси, ўз асрининг энг пешвоси ва имоми бўлган», деб қайд қилган.

Аз-Замахшарий ўз илмий ва ижодий фаолиятида, аввал таъкидлаганимиздек, араб тили ва адабиётига чуқур ҳурмат билан қараган ва ўз асарларини фақат араб тилида ёзган. Унинг асарлари мазмун жиҳатидан

илм-фаннинг кўпгина (айниқса ижтимоий) соҳаларини қамраб олган бўлиб, уларнинг сони ироқ олими доктор Фозил Солиҳ ас-Самарийнинг ёзишича, элликдан ҳам ошиб кетади. Олимнинг асарларини мазмунига қараб, асосан қуйидаги ғуруҳларга бўлиш мумкин:

- а) диний илмлар ва уламолар ҳақида;
- б) луғатшунослик;
- в) грамматика (наҳв);
- г) аруз;
- д) адабиёт;
- е) мантиқ.

Хоразмлик буюк аллома аз-Замахшарий элликдан ортиқ асарлар ёзганлиги ҳақида юқорида қайд қилган эдик. Бахтимизга уларнинг аксар қисми бизгача етиб келган. Олим асарларининг турли даврларда кўчирилган қўлёзма нусхалари дунёнинг йирик шарқшунослик марказларида сақланади. Алломанинг кўп асарлари эса қайта-қайта нашр қилинган ва ҳозирги вақтда ҳам тадқиқотчилар томонидан янги-янги нашрлари тайёрланиб, чоп этилмоқда.

Буюк ватандошимиз ижодига бўлган қизиқиш айниса хорижий Шарқ мамлакатларида бугунги кунда ҳам жуда катта. Мамнуният билан шуни қайд қилиш керакки, мустақил Ўзбекистонимизда ҳозирги вақтда содир бўлаётган улкан ўзгаришлардан бири—бой ва қадимий маданий меросимиз, тарихимиз, динимиз, қадриятларимиз, маданиятимизни муносиб баҳолаш ва янада равнақ топтиришга алоҳида аҳамият берилаётганидир.

Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳаёти ва самарали ижодий фаолияти деярли ўрганилмаган, ҳали бирорта ҳам асари тўлиғича ўзбек тилига таржима қилинмаган буюк аллома аз-Замахшарий тадқиқотчиларимиз диққатини ўзига тортиши табиийдир.

Шу боисдан ҳам биз бу рисоламизда аз-Замахшарийнинг илмий жамоатчиликка маълум бўлган асарларининг ҳар бири ҳақида имкони борича маълумот беришга ҳаракат қилдик. Ушбу маълумотлар мазмуни ва ҳажми жиҳатидан бир хил тарзда тўлиқ бўлмаса-да, келгусида аз-Замахшарий ижоди билан шугулланувчилар учун фойдадан холи бўлмас деб ўйлаймиз. Олимнинг муҳим аҳамиятга эга бўлиб, илм аҳлларига яхши таниш «Ал-Нашшоф», «Ал-Муфасссал», «Муқаддимат ул-адаб», «Асос ал-балоға» каби машҳур асарлари ҳақида кенгроқ, муфасссалроқ ёзган бўлсак, унинг

фақатгина тор доирадаги мутахассисларга маълум айрим асарлари тўғрисида эса ихтиёримиздаги қисқа, мухтасар маълумотларни келтириш билан чегараландик.

«АЛ-МУФАССАЛ ФИ САНЪАТ АЛ-ИЪРАБ»

(«ФЛЕКСИЯ САНЪАТИ ҲАҚИДА МУФАССАЛ КИТОБ»)

Араб тили грамматикасига бағишланиб ёзилган бу асар қисқача «Ал-Муфасссал» деб аталиб, аз-Замахшарий Маккада яшаган пайтида—513—515 йиллар ичида ёзилиб (1119 йил декабрининг бошлари—1121 йилнинг март ойи) тугалланган.

«Ал-Муфасссал» араб тили нахву сарфини ўрганишда йирик қўлланма сифатида азалдан Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам донғи кетган асарлардан ҳисобланади. Кўпчилик мунаққидлар аз-Замахшарийнинг бу асари ўз илмий қиммати жиҳатидан таниқли араб тилшуноси Сибавайҳнинг (у 796 йилда вафот этган) араб тили грамматикасига оид машҳур «Китоб. Сибавайҳ»идан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Ўша даврнинг ўзидаёқ бу асар барча халқлар, ҳатто араблар орасида ҳам катта эътибор қозонади ва араб тилини ўрганишда асосий қўлланмалардан бири сифатида омма орасида кенг тарқалади. Ҳатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда-ким аз-Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва саруно совға қилишга ваъда берган. Бир қанча кишилар аз-Замахшарийнинг бу асарини ёд олиб, мукофотга ҳам сазовор бўлганлиги манбаларда келтирилган. Бу мисол аз-Замахшарий асарининг ўша даврда ҳам қанчалик юқори баҳоланганлигини кўрсатади. «Ал-Муфасссал»нинг бир қўлёзмаси Тошкентда, Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида (5198-рақамда) сақланади. Асарнинг немис тилига таржимаси 1873 йилда нашр қилинган. Катта илмий қимматга эга бўлган «Ал-Муфасссал»га тилшунос олимлар томонидан кўплаб шарҳлар ёзилган. Немис шарқшуноси К. Броккельманнынг фикрича «Ал-Муфасссал»га ёзилган шарҳларнинг сони ўттизга яқин экан. Асарнинг биринчи наشري 1859 йилда Крестянада Ж. Р. Брош томонидан чоп этилган

(баъзи адабиётларда икки марта чоп этилгани қайд қилинади). «Ал-Муфасссал»нинг кўп сонли шарҳларидан энг машҳури ўрта асрларда яшаган суриялик грамматик олим Муваффақ ад-Дин Абу-л-Бақо Йаъийш ибн Али ибн Йаъийш ал-Ҳалабий (1158—1245) томонидан ёзилган шарҳ ҳисобланади. Мазкур шарҳ 1882 йилда Лейпцигда икки жилдда босилган. «Ал-Муфасссал»га ёзилган бошқа шарҳлар ичида имом Фаҳриддин Муҳаммад ибн Умар ар-Розий (вафоти 606 ҳижрий йил), Муҳаммад ибн Саъд ал-Марвазий (вафоти 609 ҳижрий йил)ларнинг шарҳи муҳимдир, шунингдек, Садр ул-афозил ал-Хоразмий номи билан машҳур бўлган Абу Муҳаммад Мажд ад-Дин ал-Қосим ибн ал-Хусайн «Ал-Муфасссал»га учта шарҳ ёзган бўлиб, улардан бири «Ат-Тахмир» деб аталади. Унинг қўлёзма нусхалари Британия музейида ва Дамашқда сақланади; Фаҳриддин ал-Хоразмийнинг «Ал-Муфасссал»га ёзган шарҳидан бир қўлёзма нусхаси Дамашқда, «Аз-Зоҳирия» кутубхонасида сақланмоқда. Аз-Замахшарийнинг бу машҳур асари араб мамлакатларида, жумладан, Мисрда бир неча марта нашр қилинганлигини ҳам қайд этиш ўринлидир.

«Ал-Муфасссал фи санъат ил-иъраб» номи билан аталмиш ушбу китобим тўрт қисмдан иборат», деб таъкидлайди аз-Замахшарий китобига ёзган муқаддимасида. Биринчи қисм — исмлар, иккинчи қисм — феъллар, учинчи қисм — кўмакчилар, тўртинчи қисм ушбу ҳоллар муштарак бўлганлардан иборатдир».

«АЛ-ҚУСТОС»

(«АНИҚ МЕЗОН»)

Аруз илмига оид бу асарининг тўлиқ номи «Ал-Қустос ал-мустақийм фи иълм ил-аруз» («Аруз илмида аниқ мезон»)дир. Тарихчи Жўржи Зайдоннинг ёзишича, «Ал-Қустос»нинг баъзи нусхалари Берлид ва Лейденда сақланади. 1970 йилда Нажафдаги (Ироқ) «Ан-Нуъмон» матбаасида олима Баҳийжа Боқир ал-Хусний томонидан «Ал-Қустос»нинг танқидий наشري чоп этилган.

«НАВОБИҒ УЛ-КАЛИМ»

(«НОЗИК ИБОРАЛАР»)

Аз-Замахшарий Маккада яшаган пайтида ёзилган бу асари «Ал-Калим ан-навобиг» деб ҳам юритилади. Унинг қўлёзмаларидан бир нусхаси Бағдодда Ироқ Миллий музейида (563-рақамда), ундан ташқари Берлинда (8676), Лейденда (891 ва 92-рақамларда) ҳам сақланади. Насрий сажъ услубида ёзилган бу асар асосан ҳикматлар, насиҳат ва ўғитлар мажмуаси бўлиб, хилма-хил мавзуларни қамраб олган. Бу асар араб мамлакатларида бир неча марта нашр қилинган. Асарнинг 1914 ва 1927 йиллардаги Қоҳира нашри, 1306 ҳижрий йили Байрутда Муқаммад ал-Кистий ал-Байрутий томонидан бажарилган наشري унинг дастлабки нашрларидан ҳисобланади. Бундан ташқари профессор Баҳийжа Боқир ал-Ҳусний тадқиқ қилган танқидий наشري эса 1971 йилда «ал-Араб» мажалласида босилиб чиқди. Голландиялик олим Генрих Альберт Шультейн 1772 йилда аз-Замахшарий асарини лотинчага ўғирди. 1876 йилда эса франциялик шарқшунос Барбиер Мейнард томонидан бажарилган тадқиқот асарнинг французча таржимаси билан чоп этилган. Асар Мустафо Исомуддин томонидан туркчага ҳам таржима қилиниб, 1283 ҳижрий йилда Истамбулда нашр этилган.

«Навобиг ал-калим»га бир қанча шарҳлар ҳам битилган бўлиб, улардан Самарқандда, Амир Темур саройида хизматда бўлган йирик аллома Саъдуддин ат-Тафтазонийнинг (вафоти 792 ҳижрий йил) «Ан-Ниъам ас-савобиг фи шарҳ ин-навобиг» («Ан-Навобиг»нинг шарҳида улкан неъматлар») эътиборга моликдир. Мазкур шарҳ 1286 ҳижрий йилда Қоҳирада чоп этилган.

Хоразмлик олим Абу-л-Ҳасан ибн Абдулваҳоб ал-Хивакий ёзган шарҳ (у 770 ҳижрий йилда битилган)дан бир қўлёзма нусха Берлинда (8675-рақамда) сақланади.

«АТВОҚ УЗ-ЗАҲАБ» («ОЛТИН ШОДАЛАР»)

Бу асарнинг тўлиқ номи «Атвоқ уз-заҳаб фи-л-ма-воиз ва-л-хутаб» («Ваъз ва хутбаларда олтин шодалар») бўлиб, аз-Замахшарий уни Маккадалик пайтида, ўзининг илмий фаолияти барқ урган даврда яратган. Асарнинг дастлабки номи «Ан-Насоих ас-сиғар» («Кичик насиҳатлар») деб аталиб, юз мақоладан иборат ибратомуз ҳикматлар, фойдали насиҳат ва гўзал ахлоқий ўғитлардан иборатдир. «Атвоқ уз-заҳаб»га шарҳ ёзган Мирза Юсуфхон ал-Аштиёний шундай ҳикоя қилади: «Аз-Замахшарий бу асарини Маккани (байтуллоҳни) тавоф қилган вақтида ёзган. Чунончи байтуллоҳни тавоф қилиб ҳар бир айланганидан кейин бир мақола ёзган. Мақолани ёзиб, яна айлаиған ва шу тариқа юз марта тавоф қилганидан сўнг юз мақола ёзилган». «Атвоқ уз-заҳаб» асари мазмуни билан танишар эканмиз, муаллиф унда ўз даврининг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётига доир кўп масалаларни қамраб олганлигини кўрамиз. У мақолаларда золим ҳукмдорларни ҳам, фалсафа ва илм ул-фалак тарафдорларини ҳам кескин танқид қилади. Порахўр қозиларни, адиблар, илм аҳллари ўртасида бўлган ашаддий кўчирмачиликни, мол-дунёга ҳирс қўйган уламоларни қойиб, ижтимоий иллатлар ҳақида очиқ-ойдин ёзади. «Атвоқ уз-заҳаб» бир қанча тилларга таржима қилинган. Жумладан Фон Жозеп фон Хаммер томонидан бажарилган немисча таржимаси арабча асли билан 1835 йилда Венада, ўша йили яна Лейпциг-да босилган, шунингдек, Густав Файл 1863 (баъзи адабиётларда 1836) йилда Штутгартда бошқа немисча таржимасини нашр эттирди. «Атвоқ уз-заҳаб» билан француз шарқшуноси Барбье Мейнард ҳам қизиқиб, француз тилига қилган таржимасини 1876 йилда Парижда бостирди. Шунингдек, бу асарнинг туркчага ағдарилган таржимаси 1288 ҳижрий йилда Константинополда чоп қилинди. «Атвоқ уз-заҳаб»нинг 1314 ҳижрий йилда босилган Байрут нашри 1321 ҳижрий йилда Мирзо Юсуфхон ибн Иътисом ал-Малик томонидан ёзилган шарҳ (у «Қалоид ул-адаб фи шарҳ «Атвоқ уз-заҳаб» деб аталади) билан Мисрдаги «Тамаддун» матбаасида, 1328 йилда Мисрдаги «Ас-Саодат» матбаасида, 1925 йилда яна қайтадан Мисрда «Ал-Маҳмудия матбаасида тижорий нашр сифатида босмадан чиққан.

«АЛ-ФОИҚ ФИ ҒАРИБ ИЛ-ҲАДИС»

(«ҒАРИБ ҲАДИСЛАР ҲАҚИДА АЖОЙИБ АСАР»)

Араб тарихчиси Ибн ал-Асирнинг ёзишича, аз-Замахшарий ҳадисларга бағишлаган бу асарини 516 ҳижрий йилда алифбо тартибда яратган. Машҳур тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний: «Аз-Замахшарийнинг «Ал-Фоиқ фи ғариб ил-ҳадис» китоби гоятда ихчам бўлгани билан мазмунан кенг қамровлиги ва нақллари тўғрилиги билан ажралиб турадиган яхлит бир асардир», деб ёзади. Бу асар 1324 ҳажрий йилда Ҳайдарободда икки жилдда нашр қилинган. 1945-1948 йилларда Қоҳирадаги Исо ал-Бобий ал-Ҳалабий матбаасида тадқиқотчилар Али ал-Бажовий ва Муҳаммад Абу-л-Фазл Иброҳим бажарган тадқиқот билан бирга чоп этилган.

«АЛ-МУҲАЖОТ БИЛ-МАСОИЛ АН-НАҲВИЯ

АВ АЛ-АҲАЖИЙ АН-НАҲВИЯ»

**(«ГРАММАТИК МАСАЛАЛАРГА ОИД ЖУМ-
БОҚЛАР»)**

Аз-Замахшарийнинг грамматикага доир бу асари кўпгина тарихий асарларда икки хил номда учрайди. Ас-Суютий, ал-Лакнавий ва Тошкوپрюзода асарни «Ал-Аҳажий ан-наҳвия» деб зикр қилсалар, Ибн Халликон, ал-Бўстоний ва К. Броккедьман эса «Ал-Муҳажот бил-масоил ан-наҳвия» («Наҳв масалалари бўйича жумбоқлар») деб аташади. Шунингдек, бу асар бир қадар бошқа номлар билан ҳам юритилади.

Асар ёзилган йил ҳақида муаллиф ҳеч нарса демаган, лекин у «Ал-Нашшоф»дан (бу асар 528 ҳижрий санада ёзилган) кейин, аз-Замахшарий ҳаётининг охириги йилларида Макка амирларидан бўлган Улай ибн Исо ибн Ҳамза ибн Ваҳҳосга тухфа қилинган. Улай ибн Ваҳҳос олим, фозил ва шариф киши бўлиб, энг фасоҳатли ва балоғатли илм аҳлларида бири эди. Унинг қаламига бир қатор ажойиб назмий ва насрий асарлар мансуб эди. Ибн Ваҳҳос олдин аз-Замахшарийдан таълим олган бўлса, ўз навбатида аз-Замахшарий ҳам ундан кўп нарса ўрганганди. Улар ўзаро метиндек

дўстлик иплари билан шу даражада маҳкам боғланган эдиларки, ҳатто назмда бир-бирларига мадҳиялар бағишлардилар. Аз-Замахшарий Ибн Ваҳҳоснинг илмини юксак баҳолаб, ўзининг машҳур китоблари «Ал-Қашшоф»ни ва таҳлил қилаётганимиз «Ал-Муҳожат»ни ҳам унга бағишлаб яратган эди.

«АСОС УЛ-БАЛОҒА»

(«БАЛОҒАТ АСОСЛАРИ»)

Ҳожи Халифанинг «Қашф уз-зунун» номли машҳур бир библиографик китобида аз-Замахшарийнинг «Асос ул-балоға» («Балоғат (фасоҳат) асослари») ҳақида: «У («Асос ул-балоға») ҳажми катта. мазмунан бой, адаб фанининг мустаҳкам асоси бўлиб, унда луғавий мажозлар, адабий ўзига хос хусусиятлар ва фасоҳатли иборалар моддаларига қараб тартиб билан берилган асардир», деб ёзган.

Машҳур адиб Жўржи Зайдон асарга юксак баҳо бериб, шундай дейди: «Асос ул-балоға» ўз услуби билан араб тилининг беқиёс муҳим муъжамидир (тўлиқ комусидир), чунончи у ибораларнинг қўлланилиши ва уларнинг якка ўзи ҳамда матнда келганда жумлалардаги ўрни хусусида баҳс юритади. Агар бирор моддани (бандни шарҳлаш керак бўлса, унинг қўлланиладиган ўринларини аниқ кўрсатади. Шу сабабдан ҳам бу асар ғоятда фойдалидир».

«Асос ул-балоға»нинг бир нодир нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида (5234-рақамда) сақланади.

Аз-Замахшарий ўз асарининг манбалари ҳақида гапириб, арабларнинг фасоҳатли луғатидан, турлитуман насрий ва назмий ёзма манбалардан йиққан (тўплаган) ажойиб ибораларга, шунингдек, бозорларда, масжиду жомелардаги сўзга чечан хатиблардан эшитганларига асосланиб ёзгани ҳақида зикр қилади. Шу билан бир қаторда «Асос ул-балоға»нинг асосий манбаларини қуйидагилардан иборат дейиш мумкин:

- 1) Қуръони карим;
- 2) пайғамбар ҳадислари;
- 3) Умар, Али каби халифалар, саҳобалар ва бошқа фасоҳатли нотиқларнинг калимаю сўзалари;

- 4) Жоҳилия, исломдан аввалги ва ислом шоирларининг шеърлари;
- 5) масаллар;
- 6) араблар насрий асарларида қўлланилган иборалар.

«АЛ-УНМУЗАЖ ФИ-Н-НАҲВИ»

(«ГРАММАТИК НАМУНАЛАР ҲАҚИДА»)

Бу кичик китоб «Ал-Унмузаж» деб ҳам аталиб, аз-Замахшарий ўзининг «Ал-Муфасссал» асаридан қисқартириб олган шаклидир. У бу муъжаз асарини Мужийр ад-Давла Абу-л-Фатҳ Али ибн ал-Ҳусайн ал-Ардистонийга ҳадя қилган. Бу асар 1289 ҳижрий йилда биринчи марта Қоҳирада «Ал-Мадорис ал-маликия» матбаасида, 1298 ҳижрий йилда эса Истамбулдаги «Ал-Жавоиб» матбаасида аввал Абу-л-Фазл Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Майдонийнинг «Нузхат ут-тарфи фи-илм ис-сарфи», ундан кейин эса Ҷамолуддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Юсуф ибн Ҳишомнинг «Қавоид ал-иъраб» номли китобига илова тариқасида чоп этилган.

«Ал-Анмузаж»га бир қанча шарҳлар ёзилган бўлиб, уларнинг қўлёзма нусхалари дунёнинг Қоҳира, Искандария, Бағдод, Берлин, Гота, Париж, Вена, Лондон, Лейден каби шаҳарларида сақланмоқда.

«ТАЪЛИЙМ АЛ-МУБТАДИЙ ВА ИРШАД АЛ-МУҚТАДИЙ»

(«ИБТИДОГА ЎРГАТИШ ВА ЭРГАШГАНГА ЙЎЛ КЎРСАТИШ»)

Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Қоҳирадаги «Дор ул-кутуб ал-мисрия» кутубхонасида (4254-рақамда) «Расоил» мажмуаси сирасида (таркибида) сақланади. Бу китоб араб тилидаги қийин бўлмаган ибораларнинг форсча таржимаси бўлиб, араб тилини дастлаб ўргана бошлаганлар учун мўлжалланган. Жумладан, у китобчада мана шунга ўхшаш савол-жавоблар бор:

«— Мен сенга бир гап айтаман!

— Қандай гап айтасан?

— Шундай гап айтаманки, ундан сен хурсанд бўласан.

— Менга ҳеч қанақа гап айтма, чунки мен сенинг гапингни ҳам, менга қарашингни ҳам истамайман».

«РАБИЙЪ УЛ-АБРОР ВА НУСУС-УЛ АХЁР»

**(«ТАҚВОДОРЛАР БАҲОРИ ВА ФОЗИЛЛАР АХ-
БОРИ»)**

Аз-Замахшарийнинг бу китоби адабиёт, тарих ва бошқа қатор илмларга оид маълумотларни ўз ичига олган йирик асардир. Асарнинг тўрт жилддан иборат бўлган бир қўлёзма нусхаси Бағдоддаги ал-Авқоф кутубхонасида (9786-рақамда), бошқа нусхалари Берлин (8351, 8352, 8353-рақамларда), Лейденда (470-рақамда) сақланади. Шунингдек, асарнинг муҳим бир қўлёзма нусхаси Ҳоҳирадаги «Дор ул-кутуб»да (155-рақамда) мавжуддир. Аз-Замахшарийнинг бу асари Нуриддин Муҳаммад ибн Неъматуллоҳ Шаваштариё томонидан форс тилига ҳам таржима қилинган бўлиб, у «Заҳр ур-рабийъ» («Баҳор гуллари») деб аталади. Ушбу таржиманинг кўпдан-кўп қўлёзма нусхалари бўлиб, улар жаҳоннинг турли қўлёзма жамгармаларида сақланади. Шунингдек, «Рабийъ ул-аброр» турк олими Ошиқ ал-Чалабий (вафоти 979 ҳижрий йил) томонидан турк тилига ҳам ағдарилган. Ундан бир нусха Венада (378-рақамда) сақланади. «Рабийъ ул-аброр»нинг мухтасар ҳолга келтирилган нусхалари ҳам бир қанчадир. Асар Ҳоҳирада ҳам нашр қилинган. Ироқлик олима Баҳийжа Боқир ал-Хусний «Рабийъ ул-аброр»нинг баъзи қисмлари устида тадқиқот олиб бориб, уларни нашр эттирган.

«АР-РИСОЛАТУ ФИ КАЛИМАТ ИШ-ШАҲОДА»

(«ШАҲОДАТ КАЛИМАСИ ҲАҚИДА РИСОЛА»)

Гарчи баъзи олимлар (масалан, ал-Хуфий) аз-Замахшарийнинг бу асарини диний илмлар мажмуасига

киритсалар-да, аслида бу асарда грамматикага оид фикр устун бўлиб «шаҳодат» калимасининг сўз туркумлари асосида тусланиши ҳақида оаҳс юритилади. Бу асарни олима Баҳийжа Боқир ал-Ҳусний тадқиқ қилиб, уни Ироқ фанлар академиясининг махсус журна́ли (15-сон)да нашр эттирган. Журжи Зайдоннинг таъкидлашича, бу асарнинг баъзи нусхалари Берлинда сақланар экан.

«САМИЙМ УЛ-АРАБИЯ»

(«АРАБ ТИЛИНИНГ НЕГИЗИ»)

Аз-Замахшарий ҳаёти ва ижодини ўрганган баъзи олимлар, масалан, ал-Ҳуфий муаллифнинг бундай асари борлигини шубҳа остига қўядилар. Бироқ кўп тадқиқотчилар эса аз-Замахшарийнинг шу номли асари бўлганлигини таъкидлаганлар. Бағдодда, Ироқ Миллий музейи қошидаги кутубхонада аз-Замахшарийга мансуб «Самийм ул-арабия» (1002-рақамда) номли бир қўлёзма сақланади. Унинг ғилофига «Бу аллома Жоруллоҳ аз-Замахшарий қаламига мансуб «Асос ул-луғат» асарининг мухтасар шаклидир», деган жумла ёзилган. Профессор ас-Самарзийнинг фикрича, «бу асар аз-Замахшарийнинг «Асос ул-луғат» асарининг мухтасар шакли бўлиши мумкин эмас, чунки бу иккала асарнинг ёзилиш услуби бир-биридан тамомила фарқ қилади. Афтидан, у Ибн ас-Сакийтнинг «Ислоҳ ул-мантиқ» ёки шунга ўхшаш китоблардан бирининг мухтасар қисмидир». Яна шуни қайд қилиш керакки, аз-Замахшарийнинг «Асос ул-луғат» номли асари бўлмай, бу ўринда аҳтимол унинг қаламига мансуб «Асос ул-балога» асари назарда тутилаётган бўлса керак. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томондан, бу мухтасар қисмда келтирилган матнни чуқур ўрганилса, у аз-Замахшарийнинг «Самийм ул-арабия» асари бўлмай, балки Фасийх Саалабнинг китобига ёзилган ва айнан шу ном, яъни «Самийм ул-арабия» деб аталган шарҳи эканлиги аён бўлади.

«АЛ-ҚАСИДА АЛ-БАУДИЯ»

(«ЧИВИН ҲАҚИДА ҚАСИДА»)

Аз-Замахшарийнинг ал-Ғаззолий кутарган масалаларга багишланган бу асаридан бир нусха Берлинда сақланади (7686, 7687-рақамларда). Ироқ олимаси доктор Баҳийжа Боқир ал-Ҳусний аз-Замахшарийнинг ушбу асарини тадқиқ қилган бўлиб, уни «Ал-Устоз» журналида чоп эттирган.

Қомус тарзидаги бу китоб уч минг тўрт юз олтимиш бир масални ўз ичига олади. Масаллар алифбо тартибиде берилган. Аз-Замахшарий бу асарини 499 ҳижрий санада ёзиб тугатган. Олим Муҳаммад Абдурахмоннинг асар ҳақидаги тадқиқоти Ҳайдарободдаги «Мажлис Доират ул-маориф ал-Усмония» матбаасида 1381 ҳижрий (1962 милодий) йилда нашр этилган. Унинг бир қўлёзма нусхаси Қоҳирадаги «Дор ул-кутуб ал-Мисрия» кутубхонасида, бошқа нусхалари Европанинг бир қанча йирик шаҳарларидаги қўлёзмалар жамғармаларида сақланади.

«АЛ-МУЪЖАМ АЛ-АРАБИЙ АЛ-ФОРСИЙ»

(«АРАБЧА-ФОРСЧА ҚОМУС»)

Доктор ал-Ҳуфий «Аз-Замахшарий» деб аталадиган китобида асарнинг номини шу зайлда келтиради. Эҳтимол бу асар муаллифнинг «Муқаддимат ул-адаб» асарининг туркча (ал-Ҳуфийда хоразмча) таржимасидир. Бу таржима 1951 йилда Истанбулда нашр қилинган. Асарнинг Ветсштайн томонидан бажарилган наشري эса 1843 йили Лейпцигда чоп этилган.

«АЛ-МИНҲОЖ ФИ-Л-УСУЛ»

(«УСУЛ (ИЛМИ)ДАГИ ТАРТИБОТЛАР»)

Аз-Замахшарийнинг бу асари ҳақида Ёкут ал-Ҳамавий, Ибн Халликон, Абу-л-Ҳасанот ал-Лакнавий, Ибн Қутлубуга, Исмоил Пошша ал-Бағдодий, шунингдек, немис шарқшуноси К. Броккельман ҳам ёзишган ва уни «Ал-Минҳож фи усул ид-дийн» («Дин асослари

хақида дастур») номи билан зикр қилишган. К. Брок-кельманнинг ёзишича, «Ал-Минҳож»нинг бир қўлёзма нусхаси Берлинда (615-рақамда) сақланади.

«АЛ-МУФРАД ВА-Л-МУАЛЛАФ ФИ-Н-НАХВИ»

(«ГРАММАТИКАДА БИРЛИК ВА КЎПЛИК»)

Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Истанбулдаги Кўпрули кутубхонасида (1393-рақамда), ундан кўчирилган бошқа бир нусхаси (3740-рақамда) Лалалийда сақланади. 1967 йилда Ироқ олимаси доктор Баҳийжа Боқир ал-Хусний томонидан тадқиқ қилинган бу асар Ироқ Фанлар академиясининг журналида (15-сонда) нашр қилинган.

«АЛ-МУФРАД ВА-Л-МУРАККАБ ФИ-Л-АРАБИЯ»

(«АРАБ ТИЛИДА БИРЛИК ВА КЎПЛИК»)

Бу асар, баъзи муаллифлар таъкидлаганидек, «Ал-Муфрад ва-л-Муаллаф фи-н-нахви» асари билан бир асар эмас. Чунончи, Ёқут ал-Ҳамавий ҳам («Иршод ул-арийб», 7-жилд, 150-бет), Ибн Халликон ҳам («Вафайот ал-аъён», 4-жилд, 254-бет) уни ажратиб, алоҳида асар сифатида кўрсатишган. Шу билан бир қаторда доктор ал-Хуфий уларнинг иккаласини бир китоб деб кўрсатган.

«НУЗҲАТ УЛ-МУСТААНИС»

(«ДЎСТЛАР ФАРОҒАТИ»)

Ушбу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Истанбулнинг Оя София кутубхонасида (4331-рақамда) сақланади. Профессор ас-Самарайининг фикрича, бу асар аз-Замахшарийнинг бошқа йирик асари «Рабийъ ул-аб-рор»нинг мухтасар бир бўлагидир. Мазкур қисм 93 боб-

дан иборат бўлиб, 220 варақни ташкил қилади. Ушбу нусхани 838 йили олтинчи жумодул увлода Али ибн Аҳмад ибн Али Аш-шаай ас-Сейси ал-Фосий кўчирган.

«НУКАТ УЛ-АЪРАБ ФИ ҒАРИБ ИЛ-ИЪ-РОБ»

(«ҚУРЪОННИНГ АЖОЙИБ ИФОДАСИДА АРАБЛАР НАФОСАТИ»)

Ушбу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Қоҳирадаги «Дор ул-кутуб ал-мисрия» кутубхонасида сақланади (251026-рақамда). Бу асар асосан «Ал-Кашшоф»дан олинган масалалар мажмуасидан иборат.

«АЛ-ЖИБОЛ ВА-Л-АМКИНА ВА-Л-МИЙОҲ»

(«ТОҒЛАР, ЖОЙЛАР ВА СУВЛАР ҲАҚИДА»)

Бу жуғрофий характердаги қомусий асарни ёзишда аз-Замахшарий кўпгина манбалардан фойдаланган. Муаллиф Маккада бўлган пайтида ўзига энг яқин киши — ҳам устози, ҳам шогирди ҳисобланган Абу-л-Ҳасан Али ибн Исо ибн Ваҳҳосдан олган аниқ ва муфасссал маълумотларни ўз китобига киритган ва ҳар сафар унинг номини зикр қилган. Энг муҳим жойи шундаки, аз-Замахшарий Али ибн Исо ибн Ваҳҳосга таяниб келтирган маълумотлардан машҳур араб жуғрофий олими Ёқут ал-Ҳамавий ўзининг «Муъжам ал-булдон» номли йирик асарида фойдаланган. Ўз навбатида аз-Замахшарий бир қанча ўринларда араб олими ал-Асморийнинг «Жазийрат ул-араб» («Арабистон ярим ороли») асари-дан фойдаланган.

Аз-Замахшарийнинг бу асари Европада биринчи марта 1856 йилда Лейденда, таниқли олим Жойнболнинг шогирди шарқшунос Сальвер де Граве томонидан лотинча таржимаси билан нашр қилинди. Ҳозирги вақтда бу тадқиқот нодир нашрлардан ҳисобланади. Сўнгра 1962 йили Нажафда (Ироқ) Ҳайдария матбаасида асарнинг тижорат наشري тайёрланди, бироқ бу нашр қатор

хато ва камчиликлардан ҳам холи эмас. Профессор Иброҳим ас-Самарайй томонидан тайёрланган бу нашр 1938 йилда Бағдодда, «Ас-Саъдун» матбаасида босмадан чиққан.

«МУҚАДДИМАТ УЛ-АДАБ»

(«АДАБИЁТГА КИРИШ»)

Аз-Замахшарийнинг хоразмшоҳ Алоуддавла Абдулмузаффар Отсизга бағишлаб ёзилган «Муқаддимат ул-адаб» асари алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, хоразмшоҳлар салтанат юритган даврда илм-фан, маданият анчагина тараққий қилган эди. Ҳукмдорлар, айниқса хоразмшоҳ Отсиз олимлар, шоир ва адибларга ҳурмат ила қараши билан бир қаторда унинг ўзи ҳам истеъдодли, ғоятда маърифатпарвар, адабиётга қизиққан, билимдон бир ҳоким эди. Унинг даврида илм-фан тараққиёти йўлида бир қанча хайрли ишлар амалга оширилган эди. Шу сабабдан бўлса керак аз-Замахшарий ўзининг ажойиб лугат китоби «Муқаддимат ул-адаб»ни унга бағишлаб ёзган. Асар беш катта қисмдан иборат бўлиб, отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида баҳс юритади. Асарнинг ёзилган йили маълум бўлмаса-да, манбалардаги далилларни ўрганиш натижасида аз-Замахшарий бу асарини Маккадан қайтгандан кейин, 1137 йилда ёзиб тугаллаганлиги аниқланди.

Аввал айтиб ўтганимиздек, аз-Замахшарий ўзининг бир неча йил давом этган сафарлари чоғида кўпгина араб мамлакатларида бўлди ва шу сафарлари чоғида араб тили, унинг лугатлари ва лаҳжалари хусусида бой маълумот тўплади. Шу боисдан ҳам муаллиф бу асарида ўша даврда араб тилининг истеъмолда бўлган барча сўзлари, ибораларини қамрашга ҳаракат қилган, уларни этимология нуқтаи назаридан етарли даражада кенг ва тўла ёритишга интилган. Шу боисдан ҳам аз-Замахшарийнинг бу йирик асари мазкур хусусиятга эга бўлган дастлабки асарлардан десак ҳеч бир муболаға бўлмайди. «Муқаддимат ул-адаб» форс тилидан тапқари чигатой, мўғул ва турк тилларига ҳам таржима қилинган. Манбаларда таъкидланишича, асарнинг чигатой тилидаги таржимаси аз-Замахшарийнинг ўзи

томонидан бажарилганлиги фараз қилинади. Бу фикрнинг тўғрилигига далиллардан биттаси асар, аввал айтиб ўтганимиздек, хоразмшоҳ Отсизга бағишланган ва у тушуниши учун асарнинг арабча матни билан биргаликда чигатой тилидаги таржимасини ҳам ёзганлиги шубҳасиздир.

«Муқаддимат ул-адаб» асари яратилган давридан бошлаб бир неча асрлар давомида олимлар, тадқиқотчилар диққатини ўзига тортиб келаётир. Асар биринчи марта 1706 йилда Хўжа Нохоқ Исроқ Афанди томонидан усмонли турк тилига таржима қилинган. Сўнгра Европанинг бир қанча тилларига (француз, немис) ағдарилган. Париж, Лейпциг, Вена, Лейден, Қозон, Норвегия, Миср ва Ҳиндистонда бир неча маротаба нашр қилинган. Немис олимларидан Ватзастайн «Муқаддимат ул-адаб»нинг Европа қўлёзма фондларидаги еттита қўлёзмасини қиёсий ўрганиб, 1850 йили Лейпцигда асарнинг икки жилдлик танқидий матнини нашр эттирди. Шунингдек, Ватзастайн бу мукаммал нашрни фихрист билан биргаликда чоп қилганлиги сабабидан мазкур нашр қимматли манбалардан ҳисобланади. Асарнинг чигатой тилидаги таржимаси ўзбек тили тарихини ўрганувчилар учун муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда Садриддин Айний ҳам 1921 йили «Меҳнаткашлар товуши» газетасига ёзган мақоласида: «Аз-Замахшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробардир», деб ёзган эди. Хонаси келганда аз-Замахшарийнинг бу муҳим асарининг бир неча қўлёзмалари Тошкентдаги Шарқшунослик институтида ўз тадқиқотчиларига мунтазир ҳолда сақланаётганлигини эслатиб ўтиш ўринли бўлса керак.

«АЪЖАБ УЛ-АЖАБ ФИ ШАРҲИ ЛОМИЯТ ИЛ-АРАБ» («ЛОМИЯТ УЛ-АРАБ ШАРҲИДА АЖОЙИБНИНГ АЖОЙИБИ»)

Бу асар исломдан аввал яшаган араб шоири Шанфара Аздийнинг (вафоти 570 йил) «Ломият ул-араб» номли машҳур қасидасига бағишланиб ёзилган шарҳдир.

Аз-Замахшарий бу асарида «Ломият ул-араб»ни кўндан-кўн грамматик изоҳлар билан мукамал равишда шарҳлаган. Асар дастлаб 1300 ҳижрий йилда Константинополдаги «Ал-Жавоиб» матбаасида нашр этилган. Кейин ҳам бу асар Қоҳирада икки марта — биринчи бор 1324 ҳижрий санада, иккинчи марта эса 1928 милодий санада чоп этилган.

«МАҚОМОТ АЗ-ЗАМАХШАРИЙ»

(«АЗ-ЗАМАХШАРИЙ МАҚОМЛАРИ»)

Аз-Замахшарийнинг «Мақомлари» олим Маккада биринчи марта бўлганда ёзилган бўлиб, Макка амири Ибн Ваҳҳосга тухфа қилингандир. Аз-Замахшарий 512 ҳижрий йилда оғир касалликка учраб, тузалганидан кейин ёзилган ва эллик мақоладан ташкил топган бу асар ибратомуз ҳикоятлардан иборатдир. Мазкур асарга аз-Замахшарийнинг ўзи томонидан ёзилган шарҳ («Мақомот аз-Замахшарий») киритилиб, у биринчи марта 1312 ҳижрий йилда Қоҳирада чоп этилган. Иккинчи нaшри эса 1325 ҳижрий санада Қоҳирадаги «Ат-Тавфиқ» матбаасида амалга оширилган.

«ШАРҲ АБЪАТ КИТОБ СИБАВАЙҲ»

(«СИБАВАЙҲ КИТОБИ БАЙТЛАРИНИНГ ШАРҲИ»)

Аз-Замахшарийнинг бу асарини Ибн ал-Қифтий бир қадар соддалаштириб, «Шарҳ китоб Сибавайҳ» деб атаган. Бу асар араб олими Сибавайҳнинг араб тили грамматикасига доир машҳур китобига ёзилган шарҳ бўлиб, унинг бир қўлёзма нусхаси Истанбулдаги Аҳмад ас-Солис кутубхонасида сақланади. Қўлёзма 111 варақдан иборат. Баъзи олимлар (масалан, ал-Ҳуфий) бу асар Сибавайҳнинг китобига ёзилган шарҳ бўлмай, балки аз-Замахшарий ўз асарини шундай ном билан зикр қилгани, деб таъкидлаганлар.

«АЛ-АСМО ФИ-Л-ЛУҒАТ»

(«ТИЛДА ИСМЛАР»)

Профессор ал-Хуфийнинг ёзишича, бу мўъжаз битик аз-Замахшарийнинг йирик асари «Муқаддимат ул-адаб»нинг бир жуъзидир, чунончи, унинг биринчи қисми исмлар (отлар), тўртинчи қисми эса исмларнинг тусланишига бағишланган.

«АЛ-АМОЛИЙ ФИ-Н-НАҲВИ»

(«ГРАММАТИК ҚОИДАЛАРДА ОРФОГРАФИЯ»)

Аз-Замахшарийнинг араб тили грамматикасига оид бу асарининг номи Ибн ал-Қифтийда шу тарзда зикр қилинган. Бироқ бошқа муаллифлар, масалан, Ибн Халликон «Ал-Амолий фи кулли фанн», Исмоил Пошша ал-Бағдодий эса қисқача «Ал-Амолий» деб зикр қилган. Бу асар бизгача етиб келмаган бўлса керак, чунончи, замонавий фихристларнинг тадқиқотларида ва каталогларда унинг қўлёзмалари ҳақида ҳозирча ҳеч бир маълумот учратмадик.

«КИТОБ ХАСОИС УЛ-АШАРАТ УЛ-КИРОМ АЛ-БАРАРА»

(«САХИЙ, КАРОМАТЛИ ЁН КИШИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА КИТОБ»)

Аз-Замахшарий бу асарининг бир қўлёзмаси Қоҳирада, яна бир нусхаси эса Берлинда (9656-рақамда) сақланади. Араб олими, профессор Баҳийжа Боқир ал-Хусний тадқиқ қилган бу асар 1968 йилда Бағдодда Ироқ маданият ва ахборот вазирлиги томонидан нашр этилган.

«АД-ДУР АД-ДОИР АЛ-МУНТАҲАБ ФИ КИТАБОТ ВА ИСТИЪРАТ ВА ТАШБЕҲОТ ИЛ-АРАБ»

**(«АРАБ КИТОБОТ, ИСТИОАРАТ ВА
ТАШБЕҲОТЛАРИДАГИ ТАЙЛАНГАН
ГАВҲАРЛАР»)**

Мазкур асардан бир қисмининг қўлёзмаси Лейп-цигда (873-рақамда) сақланади. Асарни профессор Баҳийжа Боқир ал-Ҳусний тадқиқ қилган бўлиб, у Ироқ фанлар академиясининг 1968 йилги 16-сонли махсус нашрида чоп этилган.

«ДИЙВАН УТ-ТАМСИЙЛ»

(«АССИМИЛЯЦИЯ ҲАҚИДА ДЕВОН»)

Аз-Замахшарийнинг бу асари кўпгина тарихчилар (масалан, Ибн Халликон, Ёқут ал-Ҳамавий, Исмоил Пошша, Ибн Қутлубуға, ал-Бўстоний ва бошқалар) томонидан зикр қилинса-да, бироқ унинг ҳозиргача етиб келгани ҳақида ҳеч қандай маълумот учратмадик.

«ДИЙВАН УР-РАСОИЛ»

(«МАКТУБЛАР ҲАҚИДА ДЕВОН»)

Аз-Замахшарийнинг бу асари Ибн Халликонда шу ном билан келтирилса-да, Ёқут ал-Ҳамавий бир оз бошқачароқ келтиради. Бу асарнинг бизгача етиб келганини ҳозирча аниқлай олмадик.

«ДИЙВАН УШ-ШЕЪР»

(«ШЕЪРИЙ ДЕВОН»)

Бу асарни Ибн Халликон шундай ном билан келтиради. Аз-Замахшарийнинг ўзи эса бу асарини «Дийван ул-манзум» деб зикр қилади.

Асар ҳажм жиҳатидан катта бўлиб, Ироқ олими Баҳийжа Боқир ал-Ҳусний томонидан тадқиқ қилинган наشري Бағдодда чоп этилган. Умуман ҳозирги замон олимларининг таъкидлашларича, аз-Замахшарий бир неча шеърий девонлар тузган. Улардан айримларигина бизгача етиб келган. Шундай девон қўлёзма нусхалари-

дан бири Мисрда «Дор ул-кутуб ва-л-адаб» да (А-529-рақамда) сақланади. Девонга кирган шеърлар мавзу жиҳатидан ранг-барангдир. Олимнинг хизмати шундаки, у лирикани тор мавзу доирасидан олиб чиқиб, ижтимоий, илмий-маърифий, фалсафий масалалар билан ҳам бойитган.

«АР-РОИЗ ФИ-ИЪЛМ ИЛ-ФАРОИЗ»

(«ВОРИСЛИК ҲУҚУҚИ ИЛМИ БЎЙИЧА МАШҚ»)

Ибн Халликон аз-Замахшарийнинг бу асарини шу ном билан келтиради. Ёқут ал-Ҳамавий эса «Иршод ул-арийб» номли асарида уни бир оз бошқачароқ «Ар-Роиз фи-иълм ил-фароиз» деб келтиради. Асарнинг бизгача етиб келгани ҳақида ҳозирча ҳеч бир маълумот учратмадик.

«РУУС УЛ-МАСОИЛ»

(«ТУРЛИ МАСАЛАЛАРНИНГ МУҲИМИ (БОШИ)»)

Гарчанд Ибн Халликон бу асарни шу ном билан атаган бўлса-да, Ёқут ал-Ҳамавий «Руус ал-масоил фи-л-фиқҳ» деб тўлиқроқ атаб, унинг фиқҳ масалаларига оидлигини аниқ кўрсатган. Шу билан бирга бу асар баъзи манбаларда «Руқн ул-масоил» номида ҳам учрайди. Асарнинг бир қўлёзма нусхаси Шестер Бетти кутубхонасида (3600-рақамда) сақланади. Ироқ олимаси Баҳийжа Боқир ал-Хусний уни тадқиқ этиб, Бағдодда нашр эттирган.

«АЛ-КАШШОФ»

Аз-Замахшарий ижодининг гултожи бўлган ва илм-фан оламида ғоятда кенг танилган «Ал-Кашшоф» асари Қуръони каримга ёзилган машҳур тафсирдир. Асарнинг тўлиқ номи «Ал-Кашшоф ан ҳақоик ит-танзийл ва уйун ил-ақовийл фи вужуҳ ит-таъвийл» («Қуръондаги берк ҳақиқатларни ва уни шарҳлаш орқали ривоятлар қўзларини очгич») бўлиб, ғоят қизиқиш билан ўқилади.

«Ал-Кашшоф» аз-Замахшарийнинг ўзига ҳам ғоят-

да манзур бўлиб, ҳатто у ўз асари ҳақида шундай ёзган эди:

«Чиндан ҳам дунёда тафсирлар беҳад кўндир,
Бироқ улар орасида «Ал-Кашшоф» кабиси
йўқдир.

Агар ҳидоят изласанг, «Ал-Кашшоф»ни так-
рор ўқи,

Нодонлик бир касал бўлса. «Ал-Кашшоф» унга
шифодир.

Еттинчи асрнинг биринчи ярмида нозил бўлган Қуръон мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлиб, у ўз тарихий ва маданий аҳамияти билан бутун Шарқ халқларининг маънавий ва ижтимоий тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Бир томондан, Қуръоннинг ўша давр классик араб тилига хос мураккаб услуб ва тилда насрий сажъ шаклида ёзилганлиги, иккинчи томондан, мазмун ифодасининг чуқур ва кенг қамровлиги, табиийки, бу тарихий ёдгорликни тўлиқ тушуниб англашни қийинлаштирган. Араб тилини билган ҳар бир киши ҳам уни тўғри ва тўлиқ тушуниши қийин бўлган. Шу сабабларга кўра зарурат туфайли ўрта асрлардан бошлаб Қуръонни тафсир ёки шарҳ билан ўқиш одат тусини олган. Шу боисдан ҳам Қуръон нозил бўлган даврдан эътиборан унга бағишланган тафсирлар, шарҳлар ёзишга катта эҳтиёж сезилган. Турмуш тақозоси билан мана шундай вазиятда ислом тарихида Қуръонга бағишланган кўпдан-кўп тафсирлар, шарҳлар (асосан араб тилида) вужудга келган. Аз-Замахшарий ҳам аввал ўздан олдин яратилган Қуръон тафсирига бағишланган кўплаб асарларни қунт билан ўрганиб, ўз асарида улардан унумли ва танқидий равишда фойдаланган. Натижада мукаммал бир тафсир, яъни «Ал-Кашшоф» вужудга келган. Бу асар аз-Замахшарий Маккада турган пайтида уч йил давомида (1332-1334) ёзилган бўлиб, бу ҳақда муаллифнинг ўзи асарига ёзган муқаддимасида ҳам қайд қилиб ўтган. Асарнинг Маккада ёзилиши бежиз эмас, Макка амири Абу-л-Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Вахҳос ас-Сулаймоний кўрсатган хайрихоҳлик ва ёрдам, шубҳасиз, муаллифга анча қулайликлар яратган. Чунончи у ўша пайтда маълум бўлган барча Қуръон тафсирлари ва шарҳлари билан яқиндан танишиш имконига эга бўлганлигини дадил айтишимиз мумкин. Мазкур тафсир ва шарҳлардан оқилона ва унумли фойдаланган аз-Замахшарий ўзига хос қимматли бир тафсир — «Ал-Кашшоф»ни

яратди. Бу ўринда аз-Замахшарийнинг буюк хизматларидан яна бири шундаки, у ўз тафсирини ёзишда ҳар хил сабабларга кўра кейинги авлодларга етиб келмаган, ўша пайтда машҳур бўлган тафсир, ҳадис, фикҳ, илм ал-қироат, наҳву сарф, адаб ва бошқа илмларга оид кўплаб манбалардан унумли фойдаланган.

Асарда, айниқса, Қуръоннинг филологик таҳлилига катта эътибор берилган, шу сабабли ҳам унинг филологик қиммати бениҳоя каттадир.

«Ал-Кашшоф» гоётада машҳур асар эканлигига яна бир ёрқин далил сифатида унинг қўлёзма нусхалари кўплиги, асарга ёзилган бир қанча ҳошия ва шарҳлар сўнгги вақтларда дунёнинг турли бурчакларида қайта-қайта нашр қилинганини кўрсатиш мумкин. Немис шарқшуноси Карл Броккельман дунёнинг турли қўлёзма фондларида «Ал-Кашшоф»нинг юзга яқин қўлёзмаси ва унга ёзилган йигирмадан ортиқ шарҳ ва ҳошия борлиги ҳақида маълумот берадики, бу далил аз-Замахшарий асарининг катта шухратидан ва муҳим аҳамиятга моликлигидан далолатдир. «Ал-Кашшоф»нинг аз-Замахшарий ўз қўли билан оққа кўчирган дастхат нусхаси (528 ҳижрий, 1134 милодий йил) Техрон кутубхонасида сақланади. Гарчанд аз-Замахшарий ўзи муътазилий оқимига мансуб бўлса-да, унинг бу асари ислом аҳли орасида шунчалик даражада машҳур бўлиб кетдики, орадан юз йил ўтар-ўтмас «Ал-Кашшоф»нинг баъзи ўринлари қисқартирилган ҳолда араб олими Насируддин Абу Саид Абдуллоҳ ибн Умар ал-Байдавий томонидан бир қадар ишланган шакли таълиф этилди. Ал-Байдавийнинг Қуръонга ёзилган бу тафсири «Анвар ат-танзийл ва асрор ат-таъвийл» («Қуръон нурлари ва шарҳлаш сирлари») деб аталиб, у тўлиғича аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф»ига таъянган ҳолда, шунингдек, бошқа манбалардан тўлдирилиб ёзилган тафсирдир. Дарҳақиқат, араб олимлари яқдиллик билан таъкидлашларича, аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» асари ҳар хил даврларда Қуръонга ёзилган тафсирлар ичида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Бу асар ҳозирги вақтгача араб мамлакатларида кўплаб мусулмон аҳли, айниқса олимлар учун энг зарурий китоблардан бири ҳисобланади. Қоҳирадаги бутун дунёга машҳур «Ал-Азҳар» диний дорилфунунининг талабалари эса аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» асари асосида Қуръонни ва унинг тафсирини ўрганиб, ундан муҳим бир дастур сифатида фойдалана-

дилар. Бу асар дунёнинг турли шаҳарларида қайта-қайта нашр қилинган. Тошкентда, жумладан, Мовароуннаҳр мусулмонлари Диний бошқармасининг кутубхонасида ва Ўзбекистон жумҳурияси Фанлар академияси Ҳамид Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институти фондида ҳам «Ал-Кашшоф»нинг турли даврларда кўчирилган бир қатор нодир нусхалари сақланади. Асли тошкентлик ажойиб олим ва ҳаттот Аҳмад ибн Махмуд ибн Аҳмад Жамшид Шошӣ 1358 йили насх хати билан кўчирган «Ал-Кашшоф»нинг ажойиб нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Юқорида айтилган фикрлардан яққол кўриниб турибдики, хоразмлик буюк аллома аз-Замахшарӣ кейинги авлодларга беқиёс бой маданий мерос қолдирган. Чунончи ўзининг бутун умрини ва жўшқин фаолиятини илм-фан йўлига бахшида этган, фаннинг турли соҳаларига оид кўплаб асарлар яратган. Хоразм ўлкасида ва ўзи зиёрат қилган Шарқнинг турли шаҳарларида бўлган кўпдан-кўп шогирдларига жуда катта эътибор билан қараб, уларни камол топтиришга ўз ҳиссасини қўшган. Ўз даврининг машҳур олимлари билан дўстона муносабатда муттасил равишда боғланиб турган. аз-Замахшарӣнинг чуқур билими, буюк даҳоси ва фаннинг турли соҳаларига оид ўлмас асарлари ҳали у ҳаёт пайтидаёқ бутун мусулмон Шарқда унга бетакрор шуҳрат келтирган. Уни чуқур ҳурмат ва меҳр билан «Устоз уд-дунйа» («Бутун дунёнинг устози»), «Устоз ул-араб ва л-аҷам» («Араблар ва ғайри араблар устози»), «Фахру Хваразм» («Хоразм фахри») каби шарафли номлар билан атаганлар. Машҳур олимлар, шоирлар ва адиблар даврасида у доимо пешволардан бири бўларди, кизгин илмий баҳслар, мунозараларда унинг фикри инобатга олинарди. Мана шу зайлдаги улкан обрў-эътибор ва буюк даҳо, эҳтимол, унга ўз асарларидан бирида «ва инний фи Хваразм каабат ул-адаб» («чиндан ҳам мен Хоразмда адиблар учун бир каъбаман») деб ёзишига асос бўлган бўлса керак.

Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, аз-Замахшарӣнинг бой илмий ва адабий мероси Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам азалдан қадрланган ва бир қадар ўрганилган, унинг аксар асарлари бир неча хорижий тилларга таржима ҳам қилинган. Бу бизлар учун ёрқин мисол, намунали ибрат. Чунончи, жумҳуриятимизда, аз-Замахшарӣ ватанида улуг аллома мероси ачинарли

тарзда ҳам ўрганилган. Унинг асарларидан бирортаси ҳам ҳали ўзбек тилига тўлиқ таржима қилинмаган. Шу сабабдан аз-Замахшарий асарларини мукаммал, ҳар томонлама ўрганиб, Ватанимиз халқлари тилларига таржима қилиш, улуғ мутафаккир қаламига мансуб бой меросни кенг жамоатчиликнинг ҳақиқий бойлигига айлантиришдек шарафли ва хайрли иш олимларимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири бўлмоғи керак.

Ана шу олижаноб мақсад йўлидаги илк қадам сифатида буюк бобокалонимиз, улуғ аллома аз-Замахшарийнинг «Нозик иборалар» асарини ўзбекчага таржима қилиб, Сиз, азиз китобхонларга ҳавола этдик.

Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар
ибн Аҳмад
аз-ЗАМАХШАРИЙ

Ҳозик иборалар

Эй Аллоҳ! Ушбу (қалбимдан) сиртга балқиб чиққан нозик калимаю ибораларни менга инъом қилишинг, менга нисбатан файзинг ва иноятингни дариг тутмаслигинг — булар ҳаммаси комил неъматларинг туфайлидир.

*

Бу ерда ҳақиқатни тинглашдан қулоқлар тўсиб қўйилгандир.

*

Яна мулоҳазаю зехнлар тадбиру тафаккурдан ман этилгандир.

*

Бир тоифа одамлар борки, уларнинг тўшаклари гафлат бешиқларига обдон белангандир. Уларнинг кўзларида бедорлик (уйқусизлик) оз (кам) бўладики, бамисоли қонлонлар сингари.

*

Э рабб, ўзинг суйиб ато этган нарсаларга етишувимизда бизни қўлимиздан тутиб етакла ва ҳасталанган кўнгилларимизга шифо бағишлаб, тузалишига йўл кўрсатиб, далолат бер.

*

(Пайгамбарга мурожаат.) Биздан кўра сен Аллоҳга яқинсан ва дуоларга энг кўп ижобат этгувчисан!

*

Тўғри ва пок бўлган Омина ўғли (Муҳаммад алайҳиссалом)га иймон келтир. Қиёмат кунда қўрқуви бўлмаган бир хотиржам руҳ каби бўлурсан!

*

Отага нисбат бошқага нисбатан шарафлироқ ва машхурроқ, яъни фалончининг ўғли деб аталар, аммо Она эса доимо шафқатли ва матлаблироқдир.

*

Ёки илмми бўл, ёки илмга таяниб иш тутадиган бўл, лоақал илмни тинглаб эшитадиган бўл, бироқ тўртинчиси бўлма, чунки касодга учраб ҳалок бўласан (жувонмарг бўласан).

*

Агар бирор қайғу-алам юз бергани ёки таъзияли жойни эшитсанг, дарҳол у ерга бор, агар зиёфату меҳмондорчиликка чақирилсанг, унда ўзинг ўйлаб иш тут (ўзинг биласан).

*

Кудри тоифаси сингари талайдиган, Кудри қуши сингари учди-кетди. (Аввалига яхши гапириб одамнинг ичига кириб олиб, ўз ишини битиргач, Кудри қуши сингари тез ғойиб бўладиган кишиларга нисбатан айтиладиган ибора).

*

Одамларнинг энг хотири кучлиси уларнинг ичидаги энг унутувчисидир, кўнгилларнинг энг юмшоғи салобатлигию шафқатлисидир.

*

Мол-мулкни беҳуда исроф қилиш куфрона «неъматдир», ўйламасдан бойлигини сарфлаш тўлиқ таназзулга олиб келади.

*

Подшоҳнинг энг яқин кишиси яқинларнинг ичидаги энг улуғдир, хавф-хатар пайтларида уларга (хавф-хатарга) яқинроғидир.

Тоғнинг энг тепасига (чўққисига) чиққан киши
ундан йиқилувдан ғоят кўп огоҳ бўлмоғи лозим.

*

Худо кўрсатмасин, агар сени огир қайғу-ҳасратлар-
нинг кучли еллари ўраб олса, унда дод-фарёду фиғон-
ларинг фойда бермас.

*

Агар сенга нисбатан ўз биродаринг бирор хиёнат
қилса, унга яқинлашишдан ўзингни тий, унинг макру
ҳийласидан ўзингни муҳофаза этишга ҳаракат қил.

*

Имом Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит ҳазрат-
ларининг мазҳабига мансуб бўлган мўътабар, қадрли
ва эътиборли имомлар дини исломнинг тизгинларидир.

*

Пасткаш кимсанинг ўз насл-насабини мақтаб, у би-
лан фахрланиши, чанқоқ кишининг сув шуъласи (са-
роби)ни кўриб алдангани кабидир.

*

Бошингизга мушкул иш ва ташвиш тушганда мунис
бўлиб, одамларга меҳр-муҳаббатлироқ бўласиз, аммо
давлату неъматларга эришганингизда бағритошликка
мойил бўласиз.

*

Аввал қилиб келган хайрлигу эзгуликларингизга
кейин ҳам (яъни доимо) эзгулик қўшаверинг, чунончи
қушнинг қанотидаги кичик патлари катта патларига
мададкордир.

*

Ўз биродарингни янчилган мушкдан кўра ҳам
хушбўй сўзлар билан мақтаб ёд эт, гарчанд у сендан
узоқ шаҳарда бўлса ҳам.

*

Фисқу фасод қилувчилар ва фоҷирлар кўпайса,
Аллоҳ таоло вабо юборади.

Ният қилинган ишлар пишмаган гўшт мисоли, бинобарин ҳар қандай ишни комил ният-у, қаттиқ ихлос билан қилиш лозим.

★

Ҳар қандай ишни бошлашдан аввал Аллоҳнинг ризолигини ўйла, акс ҳолда қилган ишларингнинг ҳаммаси беҳуда бўлиб, зое кетади.

★

Гуноҳкор бандаларга садоқатли бирор кимса бўлмас.

Қўпчилик одамларнинг юраги уларнинг пешонасидан кўра ҳам кичикроқ бўлади.

★

Аҳмоқ киши ҳикмат лаззатини билмайди, бамисоли тумов киши гулнинг ҳидини сезмаганидек.

★

Бирор мамлакат (ҳокимият) ишларининг орқага кетишига сабаб—вабо кўп бўлиб, тузукларию тартибларининг сусайишидандир.

★

Огоҳ бўлингизки, карим ва ҳурматли, вафодор одамни йўқотиш эр кишига вафотдан кўра ҳам оғирроқдир.

★

Агар ёмон йўлдошга эргашсанг, унинг оғуси билан заҳарланасан, яхшиси унинг душманлари жумласидан бўл, шунда унинг оғусию заҳматида қутуласан.

★

Аллоҳ таолонинг наздида бандага яқин бўлган қийинчиликдан икки енгиллик бор, лекин бу қийинчиликка тушган кимсага икки Наср юлдузи улардан ҳам яқинроқдир.

★

Аллоҳ таолоки сувда кемаларни мусаххар қилди (ўз итоатига олди), яна у (Аллоҳ) фалакларни осмону фалакда юритди.

Тўғри ва ҳақ йўлдан юрган кишининг юриши арслон юришидан кўра ҳам маҳобатлироқ (ҳайбатлироқ) дир.

*

Ҳалол-покиза киши доимо хотиржаму тинчликдадир, бировга хиёнат у ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтордир.

*

Агар бўҳтон (ёлғон) чи гудурлаганда сен ҳаммадан кўра ҳам кўп эшитгувчисан, ҳақ гап сўйланса сен гўё эшитмагандай бўласан.

*

Ўз биродаринг сўзини сукут сақлаб тинглаб, унинг ҳурмати уни ўрнига қўй, гарчи уни эшитишга рағбатинг ва майлинг йўқ бўлса ҳам.

*

Низо қилиш ҳақида сенга фатво берсалар-да, тажрибадан ўтиб синалган киши билан низо, баҳс ва мунозара қилишдан сақлан.

*

Арслон болаларининг онаси болалари оз бўлган онадир, от болаларининг онаси болалари кўп бўлган онадир.

*

Одамнинг сиртию ботини (ичи) тўғри, саломат ва тузук бўлса, унинг зоҳири (ташқариси) ҳам сахий ва салим бўлур.

*

Агар тилингни ортиқча сўзлашига эга бўла олмасанг, унда тизгининг жловини шайтонга топширган бўласан.

*

Одамлар ичидаги энг ярамаси хасисидир, уларнинг ичидаги энг ялқови — пасткашидир.

Пора фақат ноҳақлигу золимларга ёрдам бергувчидир.

*

Жангу жадал аҳллари гоҳ шодлиг-у, гоҳ хафаликда бўладилар.

*

Сизлар бир-бирингиз билан дўстсиз ва бир-бирингизга азизсиз, ваҳоланки бу бошингизга бирон-бир ҳасталик, очлик ва бошқа баъзи мусибатлар тушмаган пайтдадир.

*

Эй, ҳийласию тадбири ва фикр-мулоҳазаси кучли киши, йиққан мол-дунёнинг хотинингни (иккинчи) эри учун йиғилгандир.

*

Агар иффат ва виқор соҳибларидан бўлмасанг, хору зорлик, таҳқиру тубанликка мудом гирифторсан.

*

Сиймонг гўзаллиги ва юзинг чиройи ойнинг тулуъ (чиқиши) кечасидан бир белги каби дилу кўнгилларга шодлик бахш этар.

*

Қайсики молу мулкнинг закоти бажо келтирилса (берилса), унинг хайру баракати кўн бўлади.

*

Кўпчилик одамлар ҳақиқатдан йироқдир, уларнинг талаб ва даъволари ёлғону бўҳтон (ботил)дир, яъни айтган сўзларию ишлари ўзларига мувофиқдир.

*

Одамларнинг энг азиз ва ҳурматлилари қайғу-ҳасрату ташвишли дамларда билинур, гўёки бу ташвишлар улар (ҳурматли кишилар) учун туғишган она-сингилдек яқиндир.

Ёмон фикр соҳиблари ҳам, куфр неъмат қилувчилар ҳам ёввойи қобонлар мисоли Аллоҳ таолонинг мағфиратидан йироқдирлар.

*

Устингга кексалик кийими ташланган бўлса ҳам, бироқ сен узоқ умр кўриш ҳирсида (таъмасида) янги-янги кийимлар киймоқдасан.

*

Ёмгир сероб ёққан сувли ерга экиладиган уруғлик бўлма, чунончи бу ҳол хазинада турган бугдой мисолидир.

*

Эътимод (суяниш)ни истаган кимса фақат Аллоҳ таолога эътимод этсин, акс ҳолда ҳалок бўлувчилар қаби ҳалокатга учрайди.

*

Низо ва нифоқ мавжуд жойда нохушлик бўлар, қайғу-ҳасрату фақирликка тушилур.

*

Савдогарнинг шуҳрати ва обрў-эътибори киссасида, олимнинг шуҳратию обрў-эътибори ёзган китобларида (асарларида).

*

Ўзингга мерос қолдириладиган мол-мулкдан узоқда бўл, чунки у мол-мулкнинг гуноҳи-ю, барча машаққатлари сенга келади.

*

Қотибнинг ёзув хати билан қоралаш (ёзиш) гўзал қизнинг ёноғида бўлган гулдан гўзалроқдир.

*

Сен залолат тўлқинига ўзингни уриб сузсанг, сени фақат кўп тоат-ибодату тасбеҳлар қутқазур.

*

Гўштдан ҳаддан ортиқ даражада тановул қилдики,

ҳатто ичини мой босиб ёрилиб кетди (кўп овқат ейиш турли иллатларга сабабдир маъносида).

★

Мен рўзадорман дейсан-у, аммо ўзинг бўлса биродаринг гўштини ейсан (ғийбатлар ва хўрликлардан сўзлайсан).

★

Саховат ва ҳалимлик Ҳотамтойга мансубдир, дин бўлса дини нуҳомдир, илм эса Имом Аъзам Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит илмидир.

★

Ақлли, гофил кишининг (сукут сақлаб) жим туриш ҳолати жоҳил, паришон кишининг узридан афзалдир.

★

Мардонавор киши мағлуб бўлгани билан унинг мартабаси паст бўлмас, машаққату ташвишга гирифтор бўлса-да, хор бўлмас.

★

Айвони атрофида қушлар учиб-қўнадиган жойи бўлмаган уйга ёмғир ҳам барака бермайди, унинг эгаси ҳам эркинлик билмайди, у жой фақирликка гирифтордир.

★

Момақалдиरोқли ёмғирнинг ёғиши, ростгўй (ҳақгўй) кишининг ваъдасига вафо қилиши мисоли ёқимлидир.

★

Ўтган умрингни мулоҳаза этиб тавба қилишга шошилгин, чунки ажал етса, уни кечиктириш ҳеч кимнинг қўлидан келмас.

★

Ҳийлакорлик кўзи ғилайлар билан биргадир, улар доим айрилмасдир, ғилай кўзлар эса ҳийласиз бўлмас.

★

Ўзарзи бўлмаган киши холису софдир; бир кишининг гўзал ишлари бор деб таъкидланса, бу сўз унга

нисбатан камчиликдир. (Яъни, шуҳрат Бани одам учун офатдир).

*

Ўз дининг ва шарафинини сақлайдиган нарсаларни қаттиқ тут (яъни ол), ўзинг учун қулайроқ, енгилроқ бўлган нарсани олма, бинобарин, машаққатига яраша савоби ҳам бўлади.

*

Ўзини саҳий, мард ва ҳиммати баланд кўрсатиб, аслида хору зор, ҳақир ва қадри тубан бўлган одамлардан қўрқ, токи бир кун ўзларининг хасисликлари бирла онгсизликдан мард одамни тузоқларига туширгайлар.

*

Ноқису етишмовчилик чодир қурди, бахту иқбол унинг ҳамроҳи бўлди; илму фазилат сафарга чиқди, йўқлигу бебахтлик ён атрофдан унга итоат қилди; жоҳилу нодонлар қаерда бўлса иқболу бахт уларга томон боққан, олиму фозиллар эса қаерда бўлса бахтсиздирлар.

*

Ҳайвонга яхшилик қилсанг севинади, ҳайвон севинса эгасини тепади (одам боласи ҳам мана шунга ўхшаш: агар у ташвишу машаққатдан холи қолиб, ўзини эркин сезса, фисқу фужурга ружуъ қўйиб, яқинларини қийнаб, азоб келтирур).

*

Бу дунё ибратли ишлар-у, панд-насихатларга тўладур, аини вақтда кўз ёшларига ҳам сероб.

*

Мутакаббир одамнинг давоси димогидаги такаббуриликни йўқотиш билан ва кибру ҳавога ундовчи шайтонни бурун тарновидан кеткизиш билан бўлади. (Бу ҳол шундайки, мутакаббир кишини ҳақорат қилиш, хўрлаш бирла бўлур, чунки шайтон унинг бурни олдида такаббуриликка ундар ва уни (шайтонни) қувлаб чиқариш бирла бу кулфатдан қутулар ва шифо тонар, башарти такаббурилиги кетмаса, унда ҳалок бўлиши муқаррар).

Бир пайт келиб замона мустаҳкамлиги билан машхур бўлган ал-Хаварнақ номли саройни вайрон қиладики, гўёки ўргимчак уясини вайрон қилгани мисоли.

*

Барча ишлардан огоҳ — Аллоҳ таолони ҳеч бир ишингда назарингдан қочириб унутма, ҳар бир та-сарруфингда одил бўлиб, бировга зулм қилма.

*

Кўпинча фисқу фасод қилувчилар бир нарсани гумон қилиб, уни ҳақиқат деб ҳисоблар, ҳолбуки пи-ровардида унинг нотўғри эканлиги равшан бўлар.

*

Тилингдан чиққан садақа (яъни панду насихатинг ва мавъизаю ҳасананг) баъзан қўлингдан (мол-дунёнг-дан) чиққан садақангдан кўра хайрлироқдир.

*

Кўпинча вақтида ишлатилган ҳийлаю тадбиркор-лик кучу қувватдан ғолиб келур.

*

Арслон нафақат чуқур қазииш билан овланиб қолмай, кўпинча у ҳийла билан ҳам овланади (қўлга туширилади).

*

Кўп вақтда зиёдалик, ортиқлик зиён келтиради. Масалан, бир қўлда олтита бармоқ бўлса бу ор-тиқлик бўлмай, камчилик (нуқсон) ҳисобланади.

*

Баъзи ҳолларда фатво истовчи киши фатво берув-чи муфтийдан кўра ҳам олимроқ бўлади, чунончи «ал-латийа» калимаси гарчанд бу сўзнинг кичик-лашган шакли бўлса ҳам барибир маъно жиҳатидан асли «ал-латий» сўзидан кўра кучлироқдир. (Бу ўринда сўз ўйини бўлиб, арабий истилоҳлар ишла-тилган).

Баъзи одамлар ўз яқин қавм-қариндошларига хайру эзгулик кўрсатмай, яқин (қариндош)лиги бўлмаганларга эҳсон қиладур — туяқуш ўз тухумларини ташлаб, бошқалар тухумларини босиб ётгани мисоли. Яъни, баъзи телба одамлар борки, ўз қариндошуруғининг ёрдамга муҳтожлигини кўратуриб унга ёрдам қилмай, беҳуда ёту бегоналарга эҳсон қилади.

*

Қанча одамлару қавмлар борки, сизга гўё ип каби эшилиб мулозамат қиладилар, лекин улар пайт пойлаб фасод чиқаришга интиладилар, гафлатга тушиб шундайларга сира алданмангизлар.

*

Сени зиёрат қилувчиларнинг неча зиёратлари борки, уларнинг зиёрати арслон товушининг даҳшатини эшитишдан ҳам оғирроқдир.

*

Сени кечаю кундуз зиёрат қилувчиларнинг кўпчилиги сени ҳаддан ортиқ кўкларга кўтариб мақтаб, охир-оқибат адоватга дучор қилувчилардир.

*

Кўпинча тил билан етказилган жароҳат, қилич билан етказилган жароҳатдан оғирроқдир.

*

Кўп сўз-иборалар борки, одамларга улар фасоҳатли кўринса-да, Аллоҳ наздида улар номақбулдир — сўзловчини ҳам, эшитувчини ҳам мулзам қилур.

*

Кўп сўзлар борки, улар сени жангу жадалга солиб, ҳалокатга гирифтор қилади ёки улардан қайтарса ҳам елка чуқурингни гул каби қизарган ҳолга келтиргандан кейин қайтаради (яъни кўп машаққатлардан кейин).

*

Хийлаю риё билан йиғлаш ва овоз чиқариб намоз ўқишдан савоб ҳосил бўлмас, башарти у соф ният билан астойдил бўлмагандан кейин.

Арслоннинг ўз уясида ҳайқириб ўкириши, баъзи (мени) зиёрат қилувчиларнинг бир маротаба зиёратидан енгил ва ёқимлироқдир.

★

Еру заминнинг кўркемлиги олимлар билан бўлса, осмону фалакнинг зийнати эса юлдузлар биландир.

★

Муҳаммад пайғамбар алайҳиссаломнинг тутган йўллари менинг йўлимдир, бахту саодатим ҳам, нажотим ҳам шу йўлдир.

★

Бозорчилар (бозорда олди-сотди қилувчилар) сулуқия итлари мисолидирлар (Сулуқ Яман вилоятидаги бир қишлоқнинг номи бўлиб, у ерда фақат ов учун ярайдиган итларни — тозиларни асрайдилар).

★

Ловиллаб ёнаётган оловни сув ўчиргани каби нодон одамлардан чиқаётган аламли ҳакиму оқил одамлар сўндирарлар.

★

Ҳаёт вақтингда берган инъом-эҳсонларинг, гарчи уларни туки йўқ (қирчанги) бўрига берган бўлсанг-да, зое кетмас, қиёмат кунда буларнинг ажри сенга бўлур.

★

Иккисининг орасида қанчалик катта фарқ бор; бири фулон имом Боқир сингари тобеъийларнинг машҳур олимидир — унинг онаси каррам оллоҳу ваҳҳуҳа Умм Абдуллоҳ бинт Ҳасан бин Алидир, аммо иккинчи фулон эса бақардан, яъни сигирдан сира фарқи йўқдир. (Каррам Оллоҳу ваҳҳуҳу — Аллоҳ юзини мунаввар қилгур!)

★

Бир одам беҳосдан (ногаҳон) ҳасиснинг таомидан тановул қилса, у (ҳасис) юрак оғриғига мубтало бўлур.

башарти у касални бирор фақир киши келиб зиёрат қилса, хавфидан бош огриги пайдо бўлур.

*

Ўзингга зарур бўлган ҳар қандай керак нарсани сотиб ол -- бу эркак кишининг мурувватини, қудратини, эрлигини кўрсатади. Чунки ўша нарсани бировдан сўрасанг, у сен сўрагани эмас, бошқачароғини беради (инсоннинг табиати шундай), сотиб олганингда эса ўзингга керагини танлаб оласан.

*

Сув йўллари ирмоқлари билан бўлгани каби шариатнинг тўғри қонун-қоидалари эса пайгамбар алайҳиссалом таълимотлари биландир.

*

Таомга ортиқ даражада хирс қўйишлик худбинчу пасткаш кишиларнинг ахлоқларидандир.

*

Олижаноб ва шариф киши шундай кишики, у ҳозир бўлмаб гойиб бўлганида унинг суҳбатини хоҳлаб, мулоқотини орзу қиларлар, башарти у (суҳбатга) келиб қолса, унинг ҳайбатидан сергакланиб хушёр тортарлар.

*

Қуёш нурларини беркитиб бўлмаганидек, ҳақиқатнинг чироғини ҳам сўндириб бўлмас.

*

Саҳбон ўгли Ажлоннинг оғзидан чиққан фасоҳатли сўзларнинг ўзи бир хулқу табиатдирки, у буларни отаси (Саҳбон)дан олган.

*

Сенга эзгулик кўрсатган кимсага эзгулик қилгин, чунончи Жавзо юлдузи ботгандан кейин Шиъара юлдузининг порлаши гўзалдир.

*

Ислон динида икки «шин» ҳарфлари катта айблардандир, бири — ҳокимларга — ришват (пора) бериш ҳам, олиш ҳам, иккинчиси айблиларга шафоат қилиш. Гап шуки, пайгамбар алайҳиссаломдан: «Лаъна оллоҳу

ар-роший ва-л-мурташий», яъни «ришват (пора) олув-чига ҳам, берувчига ҳам Аллоҳ таолонинг лаънати бўлсин», деган ҳадиси шариф содир бўлгандир.

*

Қиморбозлар ой нуруни ғанимат билиб қимор ўйна-салар, тунлари қиссаю ҳикоятлар тингловчилар эса бедорликка парво қилмайдилар.

*

Ёзилган китоб нусхасининг тўғрилиги кўз қора-чигининг боққанига боғлиқдир, ривоятнинг инобат-лиси (ишончлиси) эса сероб сувдан ҳам ортиқроқ қон-дирар.

*

Баланд тоғларга кўтарилиб ва пастликларга ту-шиб сафар қилиш уйда, деворлар ичида, машаққат-лар орасида оч ўтиришдан авлодир (хайрлидир).

*

Ўз вақтидан кечикиб берилган инъом-эҳсон маҳкам тортилган занжир мисоли қаттиқ бўғувчидир.

*

Ҳунарманду косиблар кўпдир, бироқ моҳиру қоби-лиятлилари оздир (яъни, уста кўпу, устаси оздир).

*

Икки нарса бир дарахтнинг бутогидир, яъни, икка-ласи ҳам бир хилдир: бирор нарса сўраганга -(тилаған-га) берса-ю, аммо кейин уни миннат қилса, иккинчиси, ўзининг инъом-эҳсонини аяб, хасислик қилса, чунончи Аллоҳ таоло наздида миннат билан бир нарса бериш ва хасислик қилиб бермаслик қабоҳатда баробар ҳисоб-ланади.

*

Зиммангда фарз бўлган нарсани қарз ва бурч ўрни-га қўй. Бу ҳол қалбингу дилингга роҳат бахш этиб, шону шарафинг ва обрўйингни сақлаш учун энг тўғри йўлдир.

*

Олам узра шундай юргинки, то бутун оламнинг

елкасига оёқ қўйгандек бўл, шунда жами махлуқотдан (борлиқдан) устун бўлурсан.

*

Аллоҳ таоло ато қилган турли неъматларнинг лаззати қудрат ҳолвасидан тотлироқдир. Аммо миннат бўлган ҳолатда эса зақум (жаҳаннам дарахти) мевасининг аччиғига қараганда ҳам аччиқдир.

*

Ўзи сазовор бўлмаган ҳамду саною мақтовларни талаб қилиш уятсиз, телба одамларнинг одатларидандир.

*

Тавба қилган киши умрининг ниҳояси (хотимаси) умрининг боши деганидек (яъни, онадан туғилган куни каби гуноҳсиздир), унинг ишлари Аллоҳ таоло наздида айбли бўлмайди.

*

Араблар тоифаси набъа (қаттиқ) мустаҳкам ёғочи сингари ҳам қувватли, ҳам юраклидирлар, ажамлар (гайри араблар) эса тараб (бўш, мўрт) ёғочи каби юмшоқдирлар.

*

Мисвоклар (тиш тозалагичлар) билан оғзингни тозаладинг, кошки энди бундан кейин сен оғзингни (тилингни) бўҳтон, ёлғон, ғийбат сўзларни айтиш билан булғамасанг.

*

Қир араблари (яъни, бадавий саҳройи араблар) ўлкама-ўлка учиб юрувчи қарғалар мисоли бўлса, хабаший қора араблар эса тўғри, дуч келган нарсаларни еб юрувчи бўрилар кабидирлар.

*

Сенга маломат билан кўп ҳолларда мудом ваъз қилдилар (сенга кўп маломат қилдилар маъносида), буларнинг ўрнига сени гафлатнинг давомли уйқусидан уйғотганларида маъқул бўларди.

*

Илмли бўлиш бир баланд тоққа чиқиш каби кўп машаққатлидир, лекин ундан тушиш осондир, жоҳил-

лигу нодонлик булоғи чуқур чашма мисоли бўлса-да, бироқ у кўп қийинчилигу азобларга гирифтор қилади.

*

Ёмон, норасо эътиқод билан қилинган эзгу иш — сароб ва кул каби ҳеч қанақа фойда бермайди.

*

Илмли бўлиш ўқиш, ўқитиш, ёзиш билан ҳосилу мукамал бўладиган бир сабоқдир. Агар олим киши чиройли, хушхат ёзувга эга бўлса, бу унинг камолотга етганидан далолатдир.

*

Сени касоду инкисорга учрашдан огоҳ қилувчи кишига лутф билан муомалада бўл, қўрқма, зарари йўқ, зиёни йўқ, деб юпатувчилардан узоқроқда бўл.

*

Эзгулик, хайрли ишларга астойдил кириш, уларни пайсалга солиб, кейин қиларман деган ўйлардан воз кеч, шайтон йўлдан урадиган шовма-шоварлик билан эмас, тафаккур ва идрок билан иш тут.

*

Риё бор ҳар қандай ишда раволигу зиё йўқдир.

*

Ёлғончининг қасами бор (ҳақиқий) илмининг ҳам сохталигини оширади.

*

Дин хусусида бўладиган мусобақа (мунозара)ларда комил эътимод билан эътиқод қил, шунда ҳар қайси майдонларда олдинда бўласан.

*

Менинг кўзим фақат сизнинг яқин бўлишингиздан қарор ва тинчлик топадир, чунки ошиқ ва муҳиб ўз маъшуқасига яқин бўлмаса роҳат олиб шод бўлмайди.

*

Сотиб олган нарсангда алданиб, молиявий зиён-зарар кўрувинг сен бундан келгусида кўрадиган зиёнларингдан анча енгилроқ ва осонроқдир.

Сенинг қилаётган ишларингдан душманинг огоҳ бўлиб, улардан кўз юмиши сенга илон чаққандан кўра ҳам зарарли ва машаққатли бўлади.

★

Уруғликни ҳам, пўчоқни ҳам, нияту орзуларни ҳам, муҳаббату фироқни ҳам яратувчи Аллоҳ таолодир.

★

От учун ҳар доим қамчи лозимдир. У гарчанд елиб-югурадиган тулпор бўлса ҳам.

★

Еш хурмо билан унинг пўчоғи орасидаги фарқ араб билан ажам (ғайри араблар) орасидаги фарқ кабидир (бу ерда араблар хурмо қабилида, ажамлар эса унинг пўчоғи қабилида келтирилади).

★

Дехқончилик қилиб зироат экиш фойдаю хайр барака бирла муштаракдир, ўз халқини беҳад кўп хайр-баракага буркайдир.

★

Еру заминда ўзини инсон (одам) ҳисоблаб юрган одамлару (нос) одам сифатли олчоқлар (нувайс) бордир. Шу одамлар жумласидан ҳазрат Товус (Муҳаммад пайғамбар алайҳиссаломнинг машҳур издошларидан Абу Абдураҳмон ибн Қисонинг лақаби шундай бўлиб, у ўз фазли-камолоти ва муруввати билан машҳур зот эди) ва Тувайс (Мадинаи мунавварада яшаган, ярамас одатлари ва шумлиги билан машҳур бўлган бир кимса) ҳам бордир.

★

Ярамас ва хасис кишининг эшигини тақиллатишда сахий ва мўътабар кишининг озиқ тишини суғуриш билан баробар ранжу изза бордир. Яъни, сахий киши иши тушиб заруратдан хасис одамнинг эшигини қоқса, у буни ўзининг озиқ тишини суғуртиргандек озору азият чеккан ҳолда қилади.

Бу дунё мол-мулкни ўз зимманга ва бўйнинга олишликда огир ва масъулиятли бурчлар бор (яъни, ўзгаларнинг шон-шарафлари билан боғлиқ ишларни гарданингга олишда ўйлаб иш тут маъносида).

★

Аллоҳ таолодан астойдил илтижо билан ўтиниб сўраган кимсанинг нидоси сира ноумид қолмайди.

★

Ақл-идрок ва шариатга амал қилиб иш тутган банда асл ва иккинчи даражали мақсаду матлабларини жам қилиши муқаррардир.

★

Гоҳ вақтда жоҳил киши ақл-идрокли кишининг суҳбатида (йўлдош) бўлур, ундан бошқаларга зарар келмас, Фароқид юлдузи билан Суҳа юлдузи ҳам ёнма-ён бўлгани каби (яъни, Суҳа юлдузининг кучи оз бўлса-да, шимол тарафидан Фароқид юлдузларининг яқинлашуви билан уларнинг нурлари заифлашмайди ҳам, камаймайди ҳам).

★

Кўпинча ёки баъзан Ҳасан ал-Басрийга ўхшаш буюкларни Ҳажжож Золимга ўхшашлар туғадилар, гўё шўр денгиз сувидан дур-маржонлар чиққани каби.

★

Баъзида икки ярамасдан Ҳасан мисоли гўзал бир ўғлон дунёга келади, чунончи қон билан этнинг орасидан сут чиқади.

★

Илми-урфони ва ақл-фаросати билан машҳур бўлган Абдулмалик ибн Қарийб Хоруи ур-Рашидга ўз заковатли қалби ва кенг фикр-мулоҳазаси билан яқинлашди. Бу яқинлашув унинг Асмаи қабиласиданлиги ва шариф насабли эканлигидан бўлмай, илми туфайлидир, аке ҳолда Хоруи ур-Рашид унга бармоғи билан-да ишора қилмасди.

Шод-хуррамлик ва ярамаслик эзгулик ва ёвузликка муқорана қилинди, яъни шод-хуррамлик эзгуликка, ярамаслик ёвузлигу қайғу ҳасратга муқорин (баробар) бўлди.

★

Ривоятларга кўра, Зиёд ўғилларини комил инсонлар дейдилар. Унинг етти фарзандининг ҳар бири шоирларнинг энг пешвоси бўлиб, балогат ва ғасоҳатда етук эдилар. Бироқ улардан кўра ҳам илму шарифни юқори мартабага кўтарувчи шундай олимлар борки, улар илмларига амал қилиб, шариат аҳқомларини — қонун-қоидаларини юқори кўтарувчилардир.

★

Ўтган замонларда илму ғазилат соҳиблари подшоҳларидан ўз оғирликларига баробар олтин ҳадя олардилар, аста-секин замонлар ўтиши билан уларнинг қийматлари камайиб, итлару олмахонлар (қармоқлар) улардан афзал бўлиб қолди, яъни, нодонлар олимлардан ортиқ кўриладиган бўлиб қолди.

★

Агар бировни айблаб итоб қилмоқчи бўлсанг, зинҳор ёзма тариқада (қоғоз, хат билан) қил, чунки биров-бировга қарши бўлиб, айблаш кам ақллилар ва телбалар ишидир, шунингдек бу ҳолда кўнгилни сиёҳ қилишга сабаб бўлгувчи сўзлар ҳисобсиз айтилиши муқаррар, аммо хат ёзилганда эса, эмин-эркин ўйлаб, фикр-мулоҳаза билан ёзилади.

★

Мард ва карим киши ҳатто ёмғирнинг булутини юқори кўтаради ва уни кечиктириш учун ўз яшинини сира ҳам аямайди (доимо мардонавор ишлар қилади).

★

Сенга ибрат бўлиш учун фулоннинг баланд даражага эришиб, охир-оқибатда молининг мусодара бўлуви, яъни, барча молу дунёсининг байт ул-молга олиниши, ўзининг вазир бўлганидан кейин асирга олиниши, бирор айб туфайли ҳибсхонага тушиши кабилар етарлидир.

Ҳар бир тирик кимса вақти келиб вафот этади, бас шундай экан энг яхши савоб ва солиҳ ишларни қилиш ўлаётган киши учун ўта савобдир.

★

Ҳар бир йўл-йўриг ва мазҳаб борки, очик-ойдин исботу далил билан ҳам тўғри бўлмайди, чунончи ўша мазҳаб ва йўлнинг ўзи тўғри эмас (эгри)дир.

★

Баъзан яқин кишинг — оға-ининг сенга гўё соқчи ва назоратчи каби бўлиб ўлимингни, яқин вақтда сенинг қабрга қўйилишингни истарлар: боланг — молдунё менга мерос қолади, дейди; туғишган оға-ининг эса ўғлинг борлиги учун меросдан маҳрум бўлгани сабабидан сен учун астойдил жон куйдирмайди. Хулласи калом, сен гафлатда бўлма — ҳеч бир қариндош-уруғдан ва яқинлардан фойда йўқ, ўғлинг юрагинг бўлаги бўлатуриб, сенинг тезроқ ўлишингни кутиб, меросга эгалик қилиш орзусида бўлгандан кейин бошқалардан не умид бўлгай?

★

Ҳар бир вазир қайчи мисолидир (агар қайчининг бир таянч томони бўлмаса иккинчи томони ҳеч нарсага қодир бўлмайди), чунончи Мусо пайгамбар вазири Хорун билан мукамал бўлган.

★

Неча оқсоқ одамларни кўрдимки, илм-фазилат бобларида улар юқори погоналар (даражалар)га кўтарилганлар, шунингдек, қанчадан-қанча соғлом оёқлиларни ҳам кўрдимки, улар хайр-эҳсон йўлида бирор қадам ҳам босмаганлар (бу ўринда аз-Замахшарий ўзининг оқсоқлигига ҳам ишора қилаётир).

★

Ўлим қанчадан-қанча такаббур одамлар бошларини чуқурга, яъни қабрга улоқтирган.

★

Муздалифа кечаси Арафа куни мисоли (ёруғ) бўлолмагани каби (оддий) билимдон билан илм-фанга

кўп араланиб, тадқиқ ҳосил қилган олим орасида қанчалик катта фарқ бордир.

*

Одам болаларининг елкаларида туяларнинг меҳнатлари бордур, яъни, ўзингизга қийинчилик келтирмасдан эриша оладиган мақсадларингизга туялар ёрдами билан эришиш мумкин.

*

Замона сен билан қанчадан-қанча ишларни бетўхтов содир қилмоқда, чунончи бир иш тугаса иккинчиси бошланиб туради — гўё наҳву сарф қоида-сидаги Зайд Амрга алоқадор мисоллар кўплаб келтирилганидек.

*

Қанча марта қиргин-барот, қонли жангу жадаллар пайтида ҳалокатлар бўлади, қанча марталаб усти юпуну ялангоч кимсалар шиддатли жанг пайтларида ҳаддан ортиқ ҳолда ўз қалбларини очарлар; яъни, жангу жадал пайтида асли марду майдонлар ўзини ҳатто қурбон қилади. кўп вақтлар қурол-яроғсизу кийим-кечасиз мардонавор кишилар якдиллик кўрсатадилар.

*

Доим суҳбатингда (ёнингда) Қуръони карим бўлсин, бироқ, мажлисингдаги суҳбатдошингга (оддий) бир тенгқур сифатида бўлма (бир-бирингга илм-маърифатда ўзаро фойдали бўл маъносида).

*

Такаббурликни қанчалик хурсандлигу шодликка томон айлантиришга уринсанг ҳам асли лой бўлгандан кейин фаххар (қулол) сингари яна тупроққа (лой) ишларига қайтиши муқаррар.

*

Аллоҳ йўлида фидойи, ҳақиқий мўмин-мусулмон, аҳду паймон, эътиқоду иймонда Аллоҳга собитқадам бўлинглар.

*

Ёмон, ҳасис киши ҳар бир тилда лаънатланади (ма-

ломат эшитади), сахий, карим киши ҳар жойда иззату икромда бўлади.

★

Соқол инсонга зийнатдир, фақат бўйин билан бирга бўлган ҳолдагина, узун соқол қўювчи аҳмоқ бўлади, чунки бунга ўтмишдан мисоллар кўпдир.

★

Олижаноб ва ҳимматли одамнинг гуштини ҳасад аҳли ейди, гуё қурт-қумурсқалар арслон боласини егани мисоли.

★

Бир лаҳза назар билан ишқал ишлар тўғри бўлур, бош бармоқ калта бўлишига қарамай бутун қўлни боғлаб туради.

★

Одамлар орасида фикр-мулоҳазалиси қолмади, фақат Даҳҳок ва Вадак сингари ярамас, ёмонлари қолди. (Даҳҳок ва Вадак ўз фитнасию ёмонликлари билан машҳур бўлган таниқли подшоҳлардир.)

★

Бошқаларни ўз қарамоғию ҳимоясига оладиган қодир инсонлар бу оламдан ўтиб кетиб, яшашлари (ҳаёт бўлишлари) ҳеч кимга наф келтирмайдиган одамлар қолдилар.

★

(Ҳар доим) бировга итоб (айблов) қўювчи ҳеч вақт сайид бўла олмайди (яъни юқори даражага эриша олмас), қатрон (смола) қора бўлиб, унинг оқарув эҳтимоли йўқ бўлгани каби.

★

Сенинг зиммангда банда ёки Аллоҳ олдидаги бурчлардан бир динор (лик)дан ортиқ бурчинг бўлмаса, ул олтипинг сени олов (ўт) ҳандағига тапланишингга кафил бўла олмайди.

★

Кечалар (тунлар) сенинг яқинларинг хешларингга

мангу қолдилар. уларнинг сенга мангу қолишлари тўғрисида гумон ҳам қилмаганмидинг?

★

Кўп ортиқча сўзлашув эшитувчини ранжитар.

★

Фосиқларга чин дўсту ўртоқ одам йўқдир, уларга фақат қайнар лагандаги ичиб бўлмайдиган қайноқ сувдан бошқа дўст йўқдир.

★

Қабоҳатли суврат, чиркин юзнинг ва ёмон чеҳранинг орқасида ярамас хулқдан бошқа нарса йўқдир.

★

Насихат этувчи сўз таъсиридан сени ким чалгитди. Ваҳоланки, у насихатчи сенинг азоб-уқубатлардан халос бўлишингга сабабчи эди.

★

Саъй-ҳаракат ва ижтиҳод табиий ва одатий бўлиб, афсуски бу саъй-ҳаракат одамларда жуда нодирдир.

★

Мусулмон бўлган кишига Мусайлама сифатли бўлишлик сира ярашмайди (Мусайлама ғоятда фириб ва макр эгаси бўлган кимсаки, ҳатто нубувват (пайғамбарлик)ни даъво қилиб, баъзи «кароматлар» ҳам кўрсатган эди).

★

Туну кунни ўтказаман-у, лекин бугунги куним кечаги кунимдан яхшироқ бўлмаётир, чунки замона кундан-кунга ҳалокатга томон бормоқда, шундай экан, кечаги кун бугунгидан авлороқ, бугунги эса эртангидан яхшироқдир.

★

Тақводору мўмин кишилар соя-салқин жойларда, курсию тахтларда бўлурлар, мужриму гуноҳкорлар эса залолат ва азобу оловда бўладилар.

★

Ғам-ғусса ва шодликнинг аломатлари шундайдир:

ғам-қайғу йиглатур, шодлик қулдурур — бу белгилар манглай (юз-пешона)дан маълум бўлур.

*

Кўз ўз соҳиби (эгаси)нинг қалбида нима борлигини ифода этар: муҳаббатдан нима, нафратдан нима борлигини кўз сўзлайди, оғиз эса сукут сақлайди, бари бир юракда нима кечаётганини очиқ-ойдин зоҳир кўрасан!

*

Маъсият (гуноҳ)нинг тирноқлари надомату ўкинч билан кесилур, тоат-ибодатнинг қанотларига мудом ижтиҳод билан эришилур.

*

Эр киши гоҳ олға босар, гоҳ орқага чекинар, Машриқдан чиқиб Мағрибга ботадиган тонг ва оқшом юлдузлари (ан-Навъ) ҳам гоҳ ёмғир ёғдириб, гоҳ уни тўхтатади-ку!

*

Кимки адовату хусуматни экса, албатта у ташвишу машаққат ўради.

*

Неъматия муруввати доимий бўлган зотга итоату изм билдириш вожибдир.

*

Виждон азобию таънадан тўғри бўлмаган одамни (кимсани) таълим-тарбия ва қийнаш ҳам тўғрилаш амримаҳол.

*

Тилию дили тўғри ва ҳақгўй бўлган одамнинг хатою нуқсони кам бўлур.

*

Баъзан қаттиқ саъй-ҳаракат билан меҳнат қилиб, кўп машаққатларни бошидан кечирган инсон эришган натижа ҳам самарасиз, беҳуда бўлур.

*

Хатто Дорайн (Арабистондаги бир қишлоқнинг но-

ми) қишлоғида ўсувчи мушкнинг хушбўй ҳиди ҳам
икки дунё ибодати лаззатиға баробар келмайди.

*

Мансаб илинжида бўлган (қарам) кимсаларнинг
томирлари кесилгандир, улар оладиган фармонлари эса
бир-бирига зарба берувчилардир.

*

Кимки Аллоҳ таолоға ҳамду-санони кўп қилса,
у одам машҳур шоир Саҳбондан кўра ҳам балагатли ва
фасоҳатли ҳисобланади.

*

Кимки денгиз тўлқинларини бошидан кечириб са-
фар қилмаса, турли-туман ташвишу машаққатларнинг
сувидан ичмаса, у инсон (ҳақиқий) роҳату фароғатға
муяссар бўла олмас.

*

Дини исломға калондимоғлик, беписандлик қилган
одамнинг гуноҳи Убайдуллоҳ ибн Зиёд ва Язид ибн
Муовия қилган гуноҳдан ҳам ортиқроқдир (Ибн Зиёд
билан Язид ибн Муовия Қарбалода ҳазрат Ҳусайннинг
бошини кесганлар).

*

Ҳеч кимсанинг гўзал ҳайъат суврати (юз-кўзию
ташқи қиёфаси) унга иззат-икрому обрў-эътибор олиб
келмас, аксинча кўп ночор, камсуқум кўринишли-ю,
эски кийимдаги кимсалар ўз фазилатлари билан улар-
дан (кўркем кўринишлилардан) устун келур.

*

Кимники мол-дунёсию бойлиги ўзидан узоқ бўлса,
унинг аҳволи ночор (заиф) бўлиб, ҳалокатға гирифтор
бўлур.

*

Ҳасталик ва муҳтожлик — булар иккаласи шундай
бир балоки, ҳатто хутбон (энг тахир, аччиқ ичимлик-
лардан ҳисобланади) ичимлигидан кўра ҳам аччиқдир.

*

Кимки ўз нафси балоси-ю, орзу-ҳаваси домиға

(исканжасига) тушиб қолса, у бешак ўзини-ўзи чуқур қаърига ташлагани муқаррардир.

*

Мард ва олижаноб кишининг энг гўзал фазилатларидан бири ўз биродарининг айбларини бекитиб, унинг барча ишларини бамисоли ўзининг ишлари ўрнида кўриб иш тутишидир.

*

Қимники қўлдан хайр-баракали ва пурҳикмат ишлар келмаса, унинг насабининг шарифлиги-ю, улуглиги фойда келтирмас.

*

Дўстлик ва биродарлик даъвосида бўлувчиларнинг тарозиси шундай нарсаки, у шиддатли, машаққатли бир ҳол бўлиб, ҳар қандай фароғату кенгликдан холидир.

*

Ишончли ривоятчилар келтирган пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифлари атиқи маъсур деб аталмиш (машҳур) қиличга нисбатан ҳам ўткир ва кескирдир.

*

Қимки бахт-иқболли, солиҳ кишиларнинг этагига ёпишса, у албатта муроду мақсадига эришиб, хайру барака топар.

*

Ўз ваъдасида турмаганда турли-туман важ-карсонлар кўрсатувчи кимса ҳеч қачон мард ва ҳимматли инсон бўлолмайди.

*

Таъну баданнинг соғлиги энг буюк неъматлардан биридир; яна шу ҳол (сиҳат-саломатлик) баъзан фисқ-фасодлару гуноҳ ишларга ҳам сабаб бўлади.

*

Алдамчилик ва хийлакорлик билан машҳур бўлган бурсақ деган йиртқич хайвондан ҳам кўра баъзи Бани одамлар кўпроқ алдамчирокдир.

Қалтафаҳм ва бетавфиқ одамни фисқу фасоддан қайтарувчи нарса йўқ. Унинг жиловини (тизгинини) ўз ҳолига қўйиб юбориш уни янада баттар қилади.

*

Солиҳ амаллар қилмаган киши уруғсиз экувчига ўхшайди, чунки (вақтида) экин экканларнинг омборлари тўла бўлур, экмаганники бўш бўлур. (Бунинг маъноси шуки, қиёматда ҳам, бу дунёда ҳам эзгу ишлар қилганлар ажр ва савоб олар, солиҳ амали йўқ кишининг қўли бўш қолар).

Пайғамбар саҳобалари ва тобеъийнларнинг (издошларининг ҳаётидан келтирилган) мисоллар гўёки асҳоб ул-қаҳф (гор эгалари) ва уларнинг тўртинчисиникига ўхшайди (тўртинчиси Қитмир исмли итдир). Ҳидоятли кимсаларга эргашгани туфайли у мақтовли ит бўлиб, жаннатга мустаҳиқ (сазovor) бўлди.

*

Қўрқувга мубтало бўлган киши (қўёш мисоли) фақат қочишдан нажот излайди.

*

Одамнинг умри аввалида қилган иши умрининг охиридаги ишларига ҳам далолатдир.

*

Узоқ умри давомида саъй-ҳаракат ва одоб-ахлоқ билан ҳаёт кечирган одам, кейин одобга томон дастлабки қадам ташлаган кимса билан баробар эмас.

*

Илму маърифатли одам такаббурлик қилувчи донмо нодон кимсаларнинг бурини тўзон-туяроққа тўлдирур.

*

Қўркам ҳаётнинг ҳосил бўлиб давом этишига сабаб бўлган нарса узоқ муддат сукут сақлашни ихтиёр қилмасдир.

*

Гўзал сифат ва ҳусни хулқ сийратлари беамаган

кишини ҳеч қандай чиройли кийимлар кўркам қилол-мас, гуноҳ ва хатолардан сақланмаган кимсанинг қалби сира айбдан фориғ бўлмас.

★

Такаббурлик ҳеч бир кимсанинг қадр-қиммати ва улуғворлигини зиёда қилмайди, у бор-йўғи довул ичидаги шамолдан бошқа нарса эмас.

★

Яшил япроқлар остида етилиб пишган мевалар кўпинча оппоқ қоғозга битилган чиройли ёзувларга қараганда гузалроқ саналади.

★

Мен била олмайман: булардан қайси бирининг машаққати кўпроқ? Денгизда кучли тўлқинлар орасида сузиб нажот излаган одамнингми? Ёки икки-учта хотини бўлиб, улар билан тинч-тотув турмуш қила олмаган эрнингми?

★

Сенда икки ярамас одат мавжуддир: бири, кибрлик ва калондимоғлик бўлса, иккинчиси, хасисликдир. Сен юрганингда такаббурлик қилиб юрасан, муҳтож киши сендан бир нарса сўраса, йўқ дейсан.

★

Хайру эзгуликдан бошқа инсонга кўркамлик берадиган ҳеч нарса йўқдир, афсуски одамларда хайр ва эзгулик қилиш имкони йўқдир, унинг йўли бекилгандир.

★

Тадбиркорликда саъй-ҳаракат кўрсатиш, тақдиру қисматларда голибликка олиб келиш демакдир.

★

Одамлар турли-туман бўладилар, афсуски уларнинг аксарияти нопоқдирлар.

★

Тоғ тепасидаги қояларни кўчириш миннат эшитиш юқларига нисбатан енгилроқдир.

Гарчанд узоқ умр кўрган бўлсалар-да, кўп одамлар
ғўр ва тажрибасиздир.

*

Сен етмиш ёшга кирган бўлсанг-да, ҳамон арслон
мисоли йиртқич ҳайвонсан, чунки мол-дунё ҳирсида
мудом қўлингни (ҳар томонга) чўзасан.

*

Хотин зоти агар қалбинг улар ишқига гирифтор
бўлганини сезса, бурнингни тупроққа ишқайди.

*

Бу йўллар орасида улуг дейиладигани йўқдир ва
бир халқдирки, сен унга лойиқ эмассан (ўз замонаси-
дан нолиш).

*

Қийинчилигу машаққатлар ҳужуми азму қарор ва
ниятларни чалкаштириб, бузиб юборади.

*

Кимники ҳимматию муруввати қанчалик кўп бўлса,
шунга яраша одамлар унинг қайғусига шерик бўлар
(ҳамдардлик билдирар)лар.

*

Ўзига бир насихатгўй қардош топган экан, аммо
у буни шохи билан сузади деб гумон қилишига нима
дейсиз?

*

Фақиру мискинларга вожиб садақаларни бажо кел-
тирмаган бойларга жаҳаннамда даҳшатли бир хандақ
бордир.

*

Хайр-саховат ва фазилат соҳибининг фарзанди ҳур-
мат ва шону шарафга сазовор ва муносибдир, чунончи
дур (инжу) садафга қараганда юқори даражададир.

*

Аллоҳ таоло еру заминни баланд ва улугвор тоғлар

билан безаганидек дини исломни ҳам имом Аъзам Абу
Ханифа илмлари билан яшнатиб, барака берди.

*

Ўтқир қиличнинг бошга тушадиган зарбаси баъзи
нодонларнинг ҳукми остида муте (итоатда) бўлиб
юришдан афзалдир.

*

Ҳақиқат ва адолат билан тўғри сиёсат юргизмаган
ҳар бир раҳбар ва бошлиқ қаттиқ азоб-уқубат ва балога
ғирифтор бўлур.

*

Қиличга қин (гилоф) ва йиртқич қушда ўтқир
тирноқ бўлиши шак-шубҳасиздир (бу ҳикмат эр киши-
да керакли анжомлару қатъий азму-қарор бўлиши ке-
рак деган маънони англатади).

*

Можаро билан кўрсатилган мурувватда (яхшилик)
хайрлик йўқдир, гарчанд у (хайрлик) челақлаб қўйган
ёмгир мисоли кўн бўлса ҳам.

*

Ваъда берганда Урқуб (ўз ваъдасини сира бажар-
маслиги билан машҳур бўлган шахс) каби ўз ваъдасини
бажармаса, бир ишга астойдил қасд қилса-да, чаён
сингари вафосиз ва хиёнат қилувчи бўлса, ундай киши-
дан хайр йўқдир.

*

Бани одамнинг солиҳ ишлари пайғамбар алайҳис-
саломнинг суннатларига мувофиқ бўлмаса, у ишлар
мақбул ва юқори даражада бўлмас.

*

Ҳоким (хўжа)нинг қулига, бой-бадавлат кишининг
фақир бечорага хайру эҳсондан бонқа ҳеч бир фазила-
ти йўқдир.

*

Ўрмонларда арслонлар, боғларда илонлар бўлиши-
нинг ҳеч бир ажабланарли жойи йўқдир.

Бирор масалада фикр-мулоҳаза қила бошлаганингда ҳеч бир ошиқма, ҳар томонлама ўйлаб, обдон фикрлаб иш тутгин.

*

Ҳар бир гўзал аёлни кўрганда эс-ҳушидан кетадиган Муслим ибн Валийд сингари заиф мусулмонлардан бўлма.

*

Вақти соати ўтгандан сўнг ижро бўладиган ваъдадан ҳеч бир хайрлик бўлмас.

*

Ўз нафсингга асир бўлмасанг, уни ўз ҳукмингда тутасан, акс ҳолда ундан голиб чиқиб, ушлаб тура олмайсан.

*

Ҳар қандай мушкул иш ақл эгалари туфайли ислоҳ қилинур, чунончи еру кўк фақат ўз теграси қутблари атрофида айланар.

*

Сайр қилувчи юлдузлар фалакнинг гардишидек бе-малол сайр қила олмаганлари каби ҳалойиқ ва фуқаролар подшоҳлар даражасига эриша олмаслар.

*

Ҳеч ажабланарли эмаски, баъзи жоҳил кишилар баланд даражага эришиб, олим ва доно одамлар қуйида қолар, чунки баъзи вақтда Сухайл (Қанопус) юлдузи қутб жанубида бўла туриб пастга тушар, аммо Наоим юлдузи каби кичик юлдуз бутун оламнинг боши устида турар.

*

Марзамон юлдузлари чиқиб турганда, яъни, бу дунёда қонм бўлиб турганда замонада хайрлик йўқдир.

*

Овланаётган ўлжа ҳайвонга арслоннинг тирноғи ботмас, қачонки у (ҳайвон) ўз уясида ётган бўлса.

Сидқидил ва сахий кимсанинг қалбидан бошқа нарсани сирларнинг сандиги қилма, яъни ҳар бир учраган кимсани сирдош этмагин.

*

Улар доим гуноҳларга миниб олишдан тўхтамайдилар, гўёки улар (гуноҳлар) йўлда минадиган ҳайвонлар (уловлар) идир.

*

Эй одам, унутмоқлик (паршонлик) сенинг одатингдир.

*

Эй бўтам, тилингни ёмон сўзлардан сақла!

*

Бахиду хасиснинг қўли оқармас, яъни бирор нарса беришга очилмас — токи тил билан қаттиқ сўз сўзланмагунча, тоғдаги мавжуд бойликларни чиқариб бўлмас — токи лўм билан кучли зарба урилмагунча.

*

Эй, кибр соҳиби! Қимматбаҳо тошлардан азизроқ бўлсанг-да, ҳақиқий инсонларга лойиқ бўлган ишларни бажо келтиргин.

*

Эй, молу мулк толиби (талабгори), сенинг кўкрак эмувинг муддати чўзилиб кетди, бас, етарли, қачон кўкракдан ажраласан... Тагин бу фойда сени жаҳаннамга солмасин?

*

Эй дунё, ўз фарзандларингга аввалида тотли (пирин) кўриласан, сўнгра аччиқроқ туюласан, уларга қарашасан — охирида улардан кечиб, айриласан.

Литературно-художественное издание
АБУ-Л-КАСИМ МАХМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ
ТОНКИЕ ФРАЗЫ

Адабий-бадний нашр
АБУ-Л-ҚОСИМ МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ
НОЗИК ИБОРАЛАР

Мухаррир Муборак Солижон қизи
Мусаввир Ҳабибулло Абдулло ўғли
Безаклар муҳаррири Нусрат Ҳамидулло ўғли
Техник муҳаррир Жаннат Қодир қизи
Мусахҳиҳа Мавлуда Носир қизи

ИБ № 3145

Босмахонага берилди 18.08.92 й. Босишга рухсат этилди 12.10.92 й.
Офс. газет. қоғозга «Адабий» гарнитурата юқори босма усулида
босилди. Босма тобоғи 2,5. Шартли босма тобоғи 4,20. Шартли
кр. отт. 4,60. Нашр тобоғи 3,47. Нусхаси 100 000. Буюртма 802.
Шартнома 10—92. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Ёшлар Иттифоқи Марказий Қўмитаси «Намалар» нашр-
риёт-матбаа бирлигаси. 760113. Тошкент, Чилонзор даҳаси, Қасор
той кўчаси, 60-уй.

Ўзбекистон Республикаси «Шарқ» нашриёт-матбаачилик концерни-
нинг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонасида босилди. ГСП.
700021. Тошкент. «Правда» рўзномаси кўчаси, 41-уй.